

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

**Ο ρόλος των πολιτιστικών προγραμμάτων των μουσείων στην
ενσωμάτωση των προσφύγων:
αναζητώντας καλές πρακτικές**

Διπλωματική Εργασία
Ρωμαλέα Ντρέγκα
Α.Μ. 4117Μ032

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ανδρομάχη Γκαζή

Αθήνα, Μάιος 2019

Τριμελής Επιτροπή

Ανδρομάχη Γκαζή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
(επιβλέπουσα)

Δήμητρα Ιορδάνογλου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Μάρθα Μιχαηλίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ρωμαλέα Ντρέγκα, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στον Ablel, το Shah Faisal, τον Amir Hossein,
τον Umar, το Shahzaib, τον Ayham,
την Elahe, τη Shahren, την Aeda ..*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τις καθηγήτριές μου, τις κυρίες Ανδρομάχη Γκαζή και Μαρίνα Μαρκέλλου για την υποστήριξη και τη βοήθειά τους στην εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών της Πολιτιστικής Διαχείρισης, καθώς είχα την ευκαιρία να γνωρίσω και να εμβαθύνω σε έναν ολότελα καινούριο και ιδιαίτερα γοητευτικό για μένα εκπαιδευτικό τομέα, εκείνον του πολιτισμού. Απόλαυσα κάθε λεπτό συμμετοχής μου στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τις αγαπημένες μου Ραλλού και Μαριάννα για τη μοναδική ευκαιρία που μου έδωσαν να πραγματοποιήσω τμήμα της συγγραφής της εργασίας μου στο Βερολίνο και να ζήσω μια ξεχωριστή εμπειρία. Ευχαριστώ τον Λευτέρη, τη Σοφία, την Ιωάννα, τον Ηρακλή και τους γονείς μου που είναι πάντα δίπλα μου και για ακόμη μια φορά μου πρόσφεραν απλόχερα και με γενναιοδωρία την έμπρακτη και ηθική τους υποστήριξη.

Ιδιαίτερο ευχαριστώ στην αγαπημένη μου φίλη Άντζελα, με την οποία, χάρη στη διπλωματική, είχαμε την ευκαιρία να ξαναζήσουμε έπειτα από πολλά χρόνια στην ίδια πόλη και να μοιραστούμε πλήθος από όμορφες, αξέχαστες στιγμές.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους συμφοιτητές μου και ιδιαίτερα τη Στεφανία, τον Κωνσταντίνο και το Μανώλη για την υποστήριξη καθώς και για όλες τις ευχάριστες στιγμές, καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος.

Ευχαριστώ, επίσης τη Salma Jreige από το Multaka Project στο Βερολίνο για την πλούσια και αληθινή συνέντευξη που μου παραχώρησε, καθώς και τους Hussam Zahim Mohammed και Khaled Al Haddad από το ίδιο πρόγραμμα για τις ξεχωριστές, “the other perspective tours” που παρακολούθησα.

Τέλος, θερμό ευχαριστώ οφείλω στο «Δίκτυο για τα Δικαιώματα του Παιδιού». Δουλεύοντας εκεί τα τελευταία δύο χρόνια με αγαπημένους συναδέλφους, έχω έρθει σε επαφή με ζητήματα που αφορούν τους πρόσφυγες και κυρίως τους ασυνόδευτους ανήλικους και τις ευάλωτες οικογένειες. Κυρίως, όμως, έχω τη χαρά να γνωρίζω και να συναναστρέφομαι καθημερινά υπέροχους ανθρώπους, αιτούντες διεθνής προστασίας ή αναγνωρισμένους πρόσφυγες, οι οποίοι δίνουν καθημερινά τη μάχη τους για να ξαναβρούν τη θέση τους στην κοινωνία.

Περιεχόμενα

Εικόνες	8
Περίληψη.....	9
Abstract	10
Εισαγωγή.....	11
Α' ΜΕΡΟΣ: Θεωρητική διάσταση.....	16
Κεφάλαιο 1: Εννοιολογικές προσεγγίσεις.....	17
Μετανάστας και πρόσφυγας.....	17
Ένταξη και ενσωμάτωση.....	18
Μοντέλα ένταξης.....	19
Πολιτισμική ενσωμάτωση.....	21
Πολιτιστική Ποικιλομορφία.....	24
Κεφάλαιο 2: Ο ρόλος του πολιτισμού στην ένταξη των προσφύγων.....	26
Ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.....	26
Ενίσχυση της υγείας και ευημερίας των προσφύγων.....	28
Κεφάλαιο 3: Ο σύγχρονος ρόλος του μουσείου.....	31
Ο επισκέπτης στο επίκεντρο.....	31
Ο κοινωνικός ρόλος του μουσείου.....	32
Ο εκπαιδευτικός ρόλος του μουσείου.....	34
Η εξωστρέφεια του μουσείου.....	35
Κεφάλαιο 4: Ο ειδικότερος ρόλος του μουσείου στην ένταξη των προσφύγων.....	37
Αξιοποιώντας τον κοινωνικό ρόλο του μουσείου.....	37
Μουσείο και πολιτιστική ποικιλομορφία.....	38
Το μουσείο ως φορέας ακτιβισμού.....	41
Αξιοποιώντας τους πόρους του μουσείου.....	43
Δημιουργώντας ειρηνικές κοινότητες.....	44
Β' ΜΕΡΟΣ: Από τη θεωρία στην πράξη.....	47

Κεφάλαιο 5: Μουσειακά προγράμματα για τους πρόσφυγες.....	48
Σχεδιάζοντας μουσειακά προγράμματα	48
Καλές πρακτικές στην Ευρώπη	50
Καλές πρακτικές στην Ελλάδα.....	54
Προκλήσεις και προβληματισμοί	58
Κεφάλαιο 6: Εμπειρική μελέτη περίπτωσης: Πρόγραμμα “Multaka: Museum as Meeting Point” στο Βερολίνο	62
Εισαγωγικά και μεθοδολογία	62
Παρουσίαση του προγράμματος	63
Στόχοι και δυναμικές.....	66
Αποτίμηση του προγράμματος.....	71
Συμπεράσματα.....	73
Πηγές – Βιβλιογραφία.....	78
Πηγές.....	78
Βιβλιογραφία.....	80

Εικόνες

Εικόνα 1. F Lotus από τον Ai Weiwei στο Μουσείο Belvedere στη Βιέννη	52
Εικόνα 2. Face Forward ... into my home.. στην Κρήτη	55
Εικόνα 3. Το ΝΟΗΣΙΣ υποδέχεται παιδιά προσφύγων	57
Εικόνα 4. Ο ξεναγός Khaled Al Haddad από τη Δαμασκό κατά τη διάρκεια ξενάγησης στο Deutsches Historisches Museum	65

Περίληψη

Οι βίαιες συγκρούσεις και οι κοινωνικές αναταραχές στη Μέση Ανατολή, την Κεντρική Ασία και την Αφρική έχουν οδηγήσει σε αυξημένες ροές ανθρώπων προς την Ευρώπη από το 2011. Το πολυδιάστατο ζήτημα της προσφυγικής κρίσης χρειάζεται να αντιμετωπιστεί ολιστικά με έμφαση στην αποτελεσματική και ουσιαστική ενσωμάτωση των προσφύγων στις δυτικές κοινωνίες. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα απαιτεί αφενός την ενδυνάμωση των ευάλωτων αυτών ομάδων αφετέρου την ευαισθητοποίηση των πολιτών αποβλέποντας στη δημιουργία συνεκτικών κοινωνιών. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η διερεύνηση του ρόλου που δύναται να διαδραματίσει το σύγχρονο μουσείο στην ενσωμάτωση των νεοεισερχόμενων προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής σε θεωρητικό αλλά και πρακτικό επίπεδο. Καθώς δε, σημαντικό εργαλείο στην επίτευξη του ως άνω στόχου αποδεικνύονται τα πολιτιστικά προγράμματα για τους πρόσφυγες, επιχειρείται η χαρτογράφηση παραδειγμάτων καλής πρακτικής και η μελέτη επιλεγμένων δράσεων σε κράτη της Ευρώπης, με ειδικότερη έμφαση στην Ελλάδα και τη Γερμανία ως κατεξοχήν χωρών υποδοχής και προορισμού προσφύγων αντίστοιχα. Η έρευνα στηρίχθηκε σε βιβλιογραφική επισκόπηση καθώς επίσης και στην εμπειρική μελέτη περίπτωσης του προγράμματος “Multaka: Museum as Meeting Point” στο Βερολίνο.

Από τις επιμέρους προσεγγίσεις, διαφάνηκαν τα πολλαπλά οφέλη από τη συμμετοχή των προσφύγων σε προγράμματα τέχνης, με κυριότερα αφενός την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, τον περιορισμό των στερεοτύπων και την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, αφετέρου τη βελτίωση της ψυχικής υγείας και της ευημερίας των προσφύγων, την κοινωνική δικτύωσή τους, αλλά και την ανάπτυξη προσωπικών ικανοτήτων όπως η βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων τους. Σκοπός της παρούσας εργασίας και προσδοκώμενο αποτέλεσμα της ειδικότερης εστίασης στη χαρτογράφηση καλών πρακτικών είναι ο εντοπισμός των ειδικότερων παραγόντων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτιστικών δράσεων με πρόσφυγες, καθώς και των προκλήσεων που συνεπάγονται αυτές, έτσι ώστε να λειτουργήσει η έρευνα ως εργαλείο για τους επαγγελματίες και τους ενδιαφερόμενους φορείς που δραστηριοποιούνται στο πεδίο.

Λέξεις-κλειδιά: πρόσφυγες, μετανάστες, ενσωμάτωση, μουσεία, κοινωνικός ρόλος μουσείων

Abstract

Violent conflicts and social unrest in the Middle East, Central Asia and Africa have led to increased flows of people arriving to Europe since 2011. The multidimensional issue of the refugee crisis needs to be tackled holistically, focusing on the effective integration of refugees into western societies. This new social reality requires, on the one hand, the empowerment of these vulnerable groups, on the other hand, the sensitization of citizens with the aim of creating cohesive societies. This dissertation attempts to explore the role that the modern museum can play towards the integration of the newcomer refugees into the host society on both theoretical and practical level. Considering, also, that cultural programs for refugees are an important tool in achieving this goal, it is attempted to map examples of good practice and study selected actions in European countries, with particular emphasis on Greece and Germany as they are main countries of host and destination respectively. The research was based on bibliographic overview as well as the case study of the project “Multaka: Museum as Meeting Point program in Berlin”.

From the different approaches, the multiple benefits of participation of refugees in art programs emerged, mainly strengthening social cohesion, reducing stereotypes and raising public awareness, as well as improving the mental health and well-being of refugees, their social networking, but also the development of personal skills such as improving their language skills. The purpose of this paper and the expected outcome of focusing on good practice mapping is to identify the specific factors contributing to the development of effective cultural activities for refugees and the challenges involved in order for the research to be used as a tool for professionals and stakeholders involved in the field.

Keywords: refugees, migrants, integration, museums, social role of museums

Εισαγωγή

Οι βίαιες συγκρούσεις και οι κοινωνικές αναταραχές στη Μέση Ανατολή, την Κεντρική Ασία και την Αφρική έχουν οδηγήσει σε αυξημένες ροές ανθρώπων που καταφθάνουν στην Ευρώπη από το 2011. Άνθρωποι που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους εξαιτίας πολέμων, συγκρούσεων, διωγμών ή βίας, να διασχίσουν διεθνή σύνορα και να αναζητήσουν ασφαλές περιβάλλον σε ένα νέο τόπο. Άνθρωποι ταλαιπωρημένοι από την απώλεια αγαπημένων προσώπων και εξουθενωμένοι από το ταξίδι προς την ελευθερία. Το 2015, περισσότερες από 1,3 εκατομμύρια αιτήσεις ασύλου καταχωρήθηκαν σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EASO, 2015)¹. Αυτό σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση δημιουργεί ένα πλαίσιο δύσκολο και γεμάτο προκλήσεις για πολλές ευρωπαϊκές χώρες (EU, 2014).

Σύμφωνα, μάλιστα, με στατιστικά στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας των Ηνωμένων Εθνών υπάρχουν περίπου 68.500.000 βίαια εκτοπισμένοι άνθρωποι παγκοσμίως, εκ των οποίων 25,4 εκατομμύρια είναι πρόσφυγες². Είναι γνωστό ότι η μετανάστευση δεν είναι ένα νέο φαινόμενο και ήταν πάντα μέρος της ανθρωπότητας. Τώρα όμως η Ευρώπη είναι αντιμέτωπη με μία μεγάλη ανθρωπιστική τραγωδία. Τα κράτη-μέλη αγωνίζονται να βρουν τρόπους αντιμετώπισης μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας, να προσαρμοστούν και να φιλοξενήσουν μια νέα και κυρίως πιο ποικιλόμορφη κοινωνία (McGregor & Ragab, 2016).

Η προσφυγική κρίση είναι μείζον ζήτημα το οποίο χρειάζεται να αντιμετωπιστεί και μάλιστα κατά το δυνατό ολιστικά. Πέρα από την επιτακτική ανάγκη για ανθρωπιστική βοήθεια, οι νεοεισερχόμενοι προσφυγικοί πληθυσμοί χρειάζονται κάτι περισσότερο. Το καλωσόρισμα των πληθυσμών αυτών από τις χώρες υποδοχής είναι η έναρξη για την ουσιαστική ενσωμάτωσή τους (ECRE, 1999). Σε όλη αυτή τη διαδικασία με τις πολλαπλές ζυμώσεις, η ταυτότητα και η προσωπικότητα των νεοεισερχόμενων δεν πρέπει να

¹ Πρόκειται για το μεγαλύτερο ποσοστό αιτούντων άσυλο που καταγράφηκε από το 2008. Προηγούμενα υψηλά ποσοστά αιτούντων άσυλο είχαν σημειωθεί για παράδειγμα το 1992 με τη διαμάχη στην πρώην Γιουγκοσλαβία, όπου καταγράφηκαν σε 15 χώρες περισσότερες από 620.000 αιτήσεις για διεθνή προστασία.

² 44.000 άνθρωποι καθημερινά αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους εξαιτίας των συγκρούσεων και των διώξεων, πρβλ. <https://www.unhcr.org/gr/%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

παραγνωρίζονται. Ο χαρακτηρισμός τους ως πρόσφυγες αποδίδει την προσωρινή τους κατάσταση και τίποτε περισσότερο, και αποδεικνύει ουσιαστικά το νομικό καθεστώς, τη νομική σχέση που τους συνδέει με το κράτος (Kidd, Zahir & Khan, 2008).

Επιπρόσθετα, η εγκατάστασή τους στη χώρα φιλοξενίας συχνά συνοδεύεται από πλήθος εμποδίων και δυσκολιών. Ενδεικτικά αναφέρονται η φτώχεια, η αστεγία ή οι κακές συνθήκες διαβίωσης, η απομόνωση, ο ρατσισμός και οι διακρίσεις (Koopmans, 2010), οι περίπλοκες και χρονοβόρες διαδικασίες ασύλου (καθυστερήσεις στην καταγραφή των αιτημάτων ασύλου και την έκδοση νομιμοποιητικών εγγράφων, απορριπτικές αποφάσεις, προσφυγές) και η δυσχερής πρόσβαση στις υπηρεσίες (UNHCR, 2007). Συνεπώς, εκτός από τα τραυματικά γεγονότα που τους εξώθησαν στη φυγή από τη χώρα προέλευσης και στην αναζήτηση ασφάλειας και διεθνούς προστασίας, έρχονται αντιμέτωποι με πληθώρα δυσκολιών στη χώρα υποδοχής.

Η έλλειψη πληροφόρησης δημιουργεί μεροληψίες, προκαταλήψεις ή στερεότυπες ιδέες για τους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς και τα χαρακτηριστικά τους, αντιλήψεις που είναι δύσκολο να ανατραπούν (Vlachou, 2017). Η εικόνα που οι περισσότεροι έχουν για τους πρόσφυγες είναι ότι πρόκειται για ανθρώπους άστεγους, συχνά επικίνδυνους, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και κακή οικονομική κατάσταση. Ανεξάρτητα από το υπόβαθρο του κάθε ανθρώπου, εξακολουθούν να διαιωνίζονται απόψεις και γενικεύσεις ανάλογα με τη φυλή, τη θρησκεία, την εμφάνιση ή την καταγωγή τους. Παρόλο που ο κόσμος γίνεται ολοένα και πιο πολυπολιτισμικός, οι άνθρωποι συχνά υψώνουν αόρατα τείχη προς τους «άλλους» διαπνεόμενοι από στερεότυπα και προκαταλήψεις, και ο εθνικισμός έχει βρει έδαφος να καλλιεργηθεί και να αυξηθεί (Johansson & Bevelander, 2017).

Πρόκειται για μια συγκυρία ικανή να αναδείξει πόσο πολύτιμη μπορεί να είναι η συμβολή του πολιτισμού στην κοινωνία. Μέσω του πολιτισμού είναι δυνατή η προώθηση της ένταξης, του διαλόγου, της ανοχής και του σεβασμού, και η συμβολή στην κοινωνική συνοχή (Vlachou, 2017). Συνακόλουθα, είναι κομβικής σημασίας ο ρόλος που καλείται και δύναται να διαδραματίσει ο πολιτισμός στην προσπάθεια ένταξης και ενσωμάτωσης των νεοεισερχόμενων προσφυγικών πληθυσμών. Εύλογα, είναι πολλά τα ερωτήματα που καλούνται να απαντηθούν προκειμένου να βρεθεί ο τρόπος και οι πρακτικές για τη συμβολή του πολιτισμού και των ιδίων των επαγγελματιών του χώρου στη διαδικασία της

κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και των προσφύγων. Είναι, επομένως, απαραίτητο να εντοπιστούν τα διαθέσιμα εργαλεία και οι γνώσεις που θα επιτρέψουν να αναπτυχθούν τα κατάλληλα προγράμματα και δράσεις ώστε να αντιμετωπιστούν τόσο οι ανησυχίες και οι ανάγκες των νεοεισερχομένων όσο και της κοινωνίας υποδοχής.

Μέσα από την παρατήρηση του συνεχώς εξελισσόμενου κοινωνικού ρόλου του μουσείου προέκυψαν ερωτήματα σχετικά με τη δράση του μουσείου απέναντι σε μείζονα κοινωνικά θέματα όπως είναι μια ανθρωπιστική κρίση, και συγκεκριμένα μια προσφυγική κρίση ανάλογη αυτής που ταλανίζει τη σημερινή εποχή και τον αντίκτυπο της οποίας βιώνει και η Ευρώπη. Τα μουσεία ανήκουν στους πολιτιστικούς οργανισμούς που μπορούν να προσφέρουν απαντήσεις στις προκλήσεις της ενσωμάτωσης των μεταναστών και προσφύγων στην κοινωνία. Έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν μια εξατομικευμένη, πολιτισμική προσέγγιση στις νέες κοινότητες, υποστηρίζοντας το διάλογο μεταξύ των πολιτισμών και συμβάλλοντας στην κατανόηση του «άλλου» (NEMO, 2016a). Τα μουσεία έχουν επιχειρήσει ανάλογες προσπάθειες και είναι πολλά τα παραδείγματα καλών πρακτικών από δράσεις που αναλαμβάνουν προς την κατεύθυνση αυτή (NEMO, 2016a και 2016b).

Προκειμένου να ανταποκριθούν στις πολύπλοκες πολιτιστικές ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας με τον τόσο έντονα νομαδικό χαρακτήρα, τα μουσεία πρέπει σαφώς να ξανασκεφτούν και να επαναπροσδιορίσουν τον ρόλο τους, την αποστολή τους, τις εκθέσεις τους καθώς και τις στρατηγικές επικοινωνίας που εφαρμόζουν. Στο πλαίσιο αυτό, γίνονται πολλές συζητήσεις σχετικά με το πόσο σημαντικό είναι να ληφθούν υπόψη όλες αυτές οι διαφορετικές φωνές, οι διαφορετικοί πολιτισμοί, οι διαφορετικές οπτικές θέασης προκειμένου τα μουσεία να εξελιχθούν σε φορείς δημιουργίας και αναπαράστασης μιας αφήγησης που θέλει την κοινωνία πλουραλιστική και απαλλαγμένη από αποκλεισμούς (McGregor & Ragab, 2016).

Όσο προχωράει η παγκοσμιοποίηση στην οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό, ζητήματα όπως η εκπροσώπηση και η ένταξη καθίστανται ολοένα πιο επίκαιρα και κρίσιμα. Εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτικές μειονότητες, πρόσφυγες και μετανάστες, περιθωριοποιημένες ομάδες, αφενός θα πρέπει να προσεγγίζονται από το μουσείο και αφετέρου δικαιούνται να έχουν χώρο σε αυτό, δεδομένου ότι το μουσείο αποτελεί ισχυρό παράγοντα μνήμης, εκπροσώπησης και κατασκευής ταυτότητας. Θα

μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι το μουσείο νοείται ως η απόλυτη αναγνώριση του δικαιώματος να είναι κανείς "στον κόσμο" και να αναγνωρίζεται ως ένα ορατό μέρος αυτού. Ακολούθως, το μουσείο μπορεί να λειτουργήσει ως διαμεσολαβητής στα δίπολα νεοεισερχόμενοι και τοπική κοινότητα, «εαυτός» και «άλλος», ενσωμάτωση και αποκλεισμός, προκειμένου να απαλυνθούν οι εντάσεις μεταξύ τους (Mouliou, κ.ά., 2016).

Τα μουσεία μετατρέπονται σε χώρους πολιτιστικής ενσωμάτωσης, χώρους εκπροσώπησης διαφορετικών πολιτισμών, τόπους συνάντησης και κατανόησης, ως εν γένει ανοιχτοί χώροι πολιτιστικής παιδείας. Επομένως, προβληματισμοί και ανησυχίες που χαρακτηρίζουν τη σύγχρονη κοινωνία και σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση, τη μετανάστευση, τις προσφυγικές ροές και την ολοένα αυξανόμενη μίξη των πολιτισμών αποτελούν μερικές μόνο από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που καλούνται να υπερκεράσουν τα μουσεία. Σκοπός είναι να σχεδιαστούν νέες πρακτικές και εργαλεία προκειμένου να επανεξεταστεί ο ρόλος των μουσείων και να συμβάλουν με τον τρόπο τους στη δημιουργία μιας νέας, αληθινά δημοκρατικής και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνίας.

Στην παρούσα μελέτη το ενδιαφέρον θα επικεντρωθεί στο ρόλο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο τα μουσεία μπορούν να συμβάλουν στην πιο ομαλή και ουσιαστική ενσωμάτωση των νεοεισερχομένων προσφυγικών πληθυσμών στη χώρα υποδοχής. Ειδικότερα, θα αναζητηθούν τρόποι με τους οποίους τα μουσεία θα μπορούσαν να διευκολύνουν αυτή τη διαδικασία. Προτού, ωστόσο, διεκρινθεί κατά πόσο αποτελεί κομμάτι του ρόλου των μουσείων, η συμβολή τους στην πολύπλοκη διαδικασία ένταξης των προσφύγων στη νέα κοινωνία, είναι χρήσιμο να εξεταστούν έννοιες όπως ένταξη, ενσωμάτωση και πολιτιστική ποικιλομορφία.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι σκόπιμο να γίνει βιβλιογραφική επισκόπηση καθώς και χαρτογράφηση ανάλογων μουσειακών πρακτικών και να επιχειρηθεί αποτίμηση των αποτελεσμάτων τους. Ειδικότερα, θα αναζητηθούν πρωτοβουλίες που να έχουν σχεδιασθεί και υλοποιηθεί από μουσεία ως μέσα προώθησης της ενσωμάτωσης των προσφύγων. Τα παραδείγματα που δίνονται σε επόμενο κεφάλαιο είναι ενδεικτικά και δεν αποτελούν εξαντλητική επισκόπηση των πρακτικών που ακολουθούνται ή που θα μπορούσαν να υιοθετήσουν τα σύγχρονα μουσεία. Επιπλέον, θα παρουσιαστεί ως μελέτη περίπτωσης το πολύ επιτυχημένο πρόγραμμα "Multaka Project", το οποίο πραγματοποιείται σε συνεργασία με μουσεία του Βερολίνου. Τέλος, κρίσιμο είναι να

εξεταστούν οι προκλήσεις τις οποίες σίγουρα θα κληθούν να υπερκεράσουν τα μουσεία στην προσπάθεια αυτή.

A' ΜΕΡΟΣ: Θεωρητική διάσταση

Κεφάλαιο 1: Εννοιολογικές προσεγγίσεις

Μετανάστης και πρόσφυγας

Κατά πρώτο λόγο, δεν μας αρέσει να μας αποκαλούνε «πρόσφυγες». Εμείς μεταξύ μας αποκαλούμαστε «νεοφερμένοι» ή «μετανάστες». Χάνα Άρεντ, 1943

Η μετανάστευση αποτελεί φαινόμενο πολυδιάστατο και πολυεπίπεδο. Είναι εγγενής της ανθρώπινης εξέλιξης και αφορά τομείς όπως η πολιτική, η οικονομία, ο πολιτισμός, η κοινωνιολογία και η ψυχολογία (Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη, 2018). Οι επιπτώσεις της γίνονται εμφανείς στην κοινωνία υποδοχής τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των ζητημάτων ενσωμάτωσης.

Ακριβώς, λόγω της πολυπλοκότητας του φαινομένου, έχουν δοθεί διάφοροι ορισμοί, ενώ απουσιάζει ένας διεθνώς αποδεκτός ορισμός (ΔΟΜ, 2009). Σύμφωνα με το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης (2009) μετανάστευση είναι «η διαδικασία της μετακίνησης είτε διαμέσου των διεθνών συνόρων, είτε εντός ενός Κράτους. Πρόκειται για τη μετακίνηση πληθυσμού, περικλείοντας κάθε είδος μετακίνησης ανθρώπων. Αφορά τη μετανάστευση προσφύγων, εκτοπισμένων προσώπων και οικονομικών μεταναστών». Διακρίνεται σε διάφορες κατηγορίες, όπως σε εσωτερική ή εξωτερική, εκούσια ή ακούσια. «Τα κύρια αίτια της μετανάστευσης είναι η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και οικονομικής ευημερίας, η οικογενειακή επανένωση και η φυγή από συνθήκες που απειλούν τη ζωή και την ασφάλεια, κυρίως από εμπόλεμες περιοχές και αυταρχικά καθεστώτα που παραβιάζουν βασικά δικαιώματα και την ελευθερία των ατόμων» (Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη, 2018).

Σύμφωνα με το Άρθρο 1Α της Διεθνούς Σύμβασης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, πρόσφυγας είναι κάποιος που: «βρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα ή της χώρας όπου είχε τη συνήθη διαμονή του και εξαιτίας δικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων δε δύναται ή δεν επιθυμεί να απολαμβάνει την προστασία της χώρας αυτής, ή εξαιτίας φόβου διώξεως, να επιστρέψει σε αυτήν». Αναμφισβήτητα καθένας δικαιούται να ζητήσει και να απολαμβάνει άσυλο, όπως προβλέπεται και από το άρθρο 14 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗCHR, 1948).

Αντίστοιχα, η διεθνής κοινότητα οφείλει να προασπίζει τα δικαιώματα των προσφύγων, όπως η προστασία από την επαναπροώθηση και η απόλαυση των θεμελιωδών οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (Οδηγία 2011/95/EK).

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στο μετανάστη και τον πρόσφυγα είναι ότι ο πρώτος έχει εγκαταλείψει την πατρίδα του οικειοθελώς, κυρίως για να εξασφαλίσει αξιοπρεπή διαβίωση και καλύτερες συνθήκες ζωής. Αντίθετα, ο πρόσφυγας έχει εξαναγκαστεί να φύγει από τη χώρα του λόγω δικαιολογημένου φόβου δίωξης, ενώ τυχόν επιστροφή του στη χώρα καταγωγής συνεπάγεται κίνδυνο για τη ζωή, την ελευθερία και την αξιοπρέπεια του. Για το λόγο αυτό, παρέχεται στον πρόσφυγα ειδικό νομικό καθεστώς προστασίας που αναφέρεται ως «διεθνής προστασία» (UNHCR, 2016).

Για τις ανάγκες της παρούσας, όταν γίνεται χρήση του όρου πρόσφυγα, θα εννοούνται εκτός από τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας και οι αιτούντες αυτής. Αντίστοιχα, θα γίνεται χρήση των όρων «κοινωνία ή χώρα υποδοχής ή χώρα φιλοξενίας» καθώς και «γηγενής πληθυσμός» όταν γίνεται αναφορά στον πληθυσμό ή την κοινωνία του κράτους όπου οι πρόσφυγες έχουν εγκατασταθεί και αιτηθεί διεθνή προστασία. Παρακάτω, ακολουθεί ανάλυση των όρων ένταξη και ενσωμάτωση. Ωστόσο, στην πορεία της εργασίας, οι όροι θα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά παρόλο που διαφοροποιείται σημαντικά η έννοια και το περιεχόμενό τους.

Ένταξη και ενσωμάτωση

Η κινητικότητα των πληθυσμών στο χώρο είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που επιδρά τόσο στις κοινωνίες προορισμού όσο και στο ίδιο το άτομο που μεταναστεύει. Η ένταξη του στην κοινωνία υποδοχής εμπεριέχει πολλές δυσκολίες, ανάμεσα στις οποίες είναι και η δυσκολία κατανόησης της διαφορετικής κουλτούρας που συναντά, ενώ συχνά βιώνει κοινωνικό αποκλεισμό (Penninx, 2004). Από την πλευρά τους, οι κοινωνίες υποδοχής τις περισσότερες φορές είναι λιγότερο ανεκτικές ή ανοιχτές απέναντι στη διαφορετικότητα των νεοεισερχόμενων ατόμων (COM, 2011).

Κομβικό τμήμα της μεταναστευτικής πολιτικής αλλά και της κοινωνικής πολιτικής ενός κράτους συνιστά η πολιτική ενσωμάτωσης των μεταναστών, ήτοι ο έλεγχος και η λειτουργική ένταξη του μεταναστευτικού πληθυσμού στην κοινωνία υποδοχής μέσα από μια σειρά μέτρων και υιοθετημένων πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών, καθώς και η

επανακοινωνικοποίησή του. Τα μέτρα αυτά αποσκοπούν στην υποδοχή, τη διαμονή και την απασχόληση των μεταναστών, των δικαιούχων διεθνούς προστασίας και των αιτούντων αυτής (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016). Βαθύτερος στόχος αυτής της πολιτικής είναι αφενός η επιβεβαίωση και διατήρηση της εθνικής κυριαρχίας του κράτους προορισμού, αφετέρου η εσωτερική συνοχή της κοινωνίας υποδοχής.

Ειδικότερα, οι πολιτικές ένταξης που υιοθετούνται και εφαρμόζονται από τα κράτη υποδοχής οφείλουν να έχουν θετικό χαρακτήρα και να στοχεύουν στην καλλιέργεια των θεσμικών, κοινωνικών και λοιπών προϋποθέσεων για τη σύγκλιση των μεταναστευτικών πληθυσμών με τους πολίτες αυτών των κρατών. Εντούτοις, η μεταναστευτική πολιτική που υιοθετείται από το εκάστοτε κράτος δεν είναι ενιαία. Απεναντίας, πρόκειται για δυναμικό φαινόμενο, που επηρεάζεται και από διάφορους παράγοντες, όπως τις παγκόσμιες και επιμέρους πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και τις ενδεχόμενες διακρατικές συμφωνίες (Penninx, 2005).

Με τον όρο ένταξη περιγράφεται η διαδικασία, με την οποία μετανάστες, αιτούντες και δικαιούχοι διεθνούς προστασίας προσπαθούν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα της χώρας υποδοχής. Η διαδικασία ένταξης αφορά μια σύνθετη διαδικασία (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016). Βασικοί άξονες στις εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές υποδοχής και ένταξης μεταναστών, αποτελούν αρχικά η στέγαση, η πρόσβαση στην υγεία, η εκπαίδευση και η εργασία. Σε επόμενο στάδιο, η ένταξη περιλαμβάνει την εξοικείωση με τις συμπεριφορές και τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής, τη συμμετοχή στην κοινωνικοπολιτική ζωή της χώρας φιλοξενίας καθώς και τον επαναπροσδιορισμό της πολιτισμικής ταυτότητας των νεοεισερχομένων, οπότε γίνεται πλέον λόγος για κοινωνική ενσωμάτωση (Παπαδοπούλου & Μπάγκαβος, 2006).

Μοντέλα ένταξης

Τα κυρίαρχα μοντέλα ένταξης είναι το αφομοιωτικό μοντέλο (αφομοίωση) και το πολυπολιτισμικό μοντέλο (πολυπολιτισμικότητα) (CSES, 2013). Συγκεκριμένα, η αφομοίωση προσβλέπει στην πολιτισμική ομοιογένεια χωρίς να δίνει χώρο στη διαφορετικότητα, απαιτώντας από τους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς να απεκδυθούν τις συνήθειες και τις προσδέσεις τους με την κοινωνία καταγωγής και να ακολουθήσουν πιστά τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής (Joppke & Morawska, επιμ. 2003· Kivisto, 2015).

Από την άλλη, η πολυπολιτισμικότητα αναγνωρίζει την ύπαρξη διαφορετικών ομάδων μέσα στην κοινωνία και αποδέχεται ότι προϋπόθεση για την επιτυχία τους συνύπαρξη είναι ο σεβασμός στην ετερότητα, η αναγνώριση των διαφορετικών πολιτισμών και η δυνατότητα διατήρησής τους. Στο πλαίσιο αυτό, απαραίτητο είναι η κρατική εξουσία να διασφαλίζει στις διαφορετικές ομάδες το δικαίωμα να αναπτύξουν το δικό τους πολιτισμικό χαρακτήρα (Rex, 1995). Δύο βασικές εκδοχές της πολυπολιτισμικότητας είναι αφενός το συντηρητικό/φιλελεύθερο μοντέλο, το οποίο δέχεται μεν την πολιτισμική διαφορετικότητα εφόσον όμως τα άτομα συμπεριφέρονται ως καταναλωτές στην οικονομία της αγοράς και ως πολίτες της χώρας, και αφετέρου το κοινωνικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο οι κοινότητες των μεταναστών θα πρέπει να επιδιώκουν την αναγνώριση του δικαιώματος στην πολιτισμική διαφορετικότητα (Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη, 2018).

Στον αντίποδα των ως άνω μοντέλων, και προκειμένου να υπερκερασθούν τα αδιέξοδα που αυτά συνεπάγονται, στο τέλος της δεκαετίας του 1990 η Ευρώπη υιοθέτησε το μοντέλο της κοινωνικής ένταξης. Πρόκειται για έννοια που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ως κοινωνική ένταξη ορίζεται η διαδικασία αλληλεπίδρασης των μεταναστών και προσφύγων με την κοινωνία υποδοχής με στόχο την επίτευξη κοινωνικής συνοχής, ειρηνικής συνύπαρξης και αλληλοκατανόησης (Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη, 2018). Προς την κατεύθυνση αυτή, υιοθετήθηκε η διαπολιτισμική προσέγγιση με τελικό στόχο την αλληλεπίδραση, τη συνεργασία, το διάλογο και την εποικοδομητική κριτική μεταξύ της κυρίαρχης κουλτούρας και των διαφόρων ειδών υποκουλτούρας (CSES, 2013), ενώ μέσο διαχείρισης της ετερότητας είναι ο διαπολιτισμικός διάλογος.

Εξάλλου, η ένταξη των προσφύγων είναι μια διαδικασία δύο επιπέδων (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016). Σε πρώτο επίπεδο, αφορά στην υποδοχή των αιτούντων διεθνή προστασία, στους οποίους το κράτος υποδοχής αμέσως μετά την καταγραφή τους στα σημεία εισόδου καλείται να παρέχει προστασία και να καλύπτει βασικές ανάγκες (όπως στέγαση, οικονομικό βοήθημα, πρόσβαση στην υγεία). Τα μέτρα που λαμβάνονται σε αυτό το στάδιο θέτουν τα θεμέλια για την μετέπειτα επιτυχή ενσωμάτωση του νεοεισερχόμενου πληθυσμού στην κοινωνία υποδοχής (πρόσβαση στην αγορά εργασίας,

στην εκπαίδευση, δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά, πρόσβαση στην πολιτιστική ζωή) (UNHCR, 2007).

Η ένταξη είναι μια αμφίδρομη διαδικασία (a two-way process) αμοιβαίας προσαρμογής, μια δυναμική διαδικασία διπλής κατεύθυνσης (Strang & Ager, 2010). Από τη μια, απαιτείται η δέσμευση της κοινωνίας υποδοχής να υποδεχτεί τους πρόσφυγες, να σέβεται τα δικαιώματα και τον πολιτισμό τους και να τους ενημερώνει για τις υποχρεώσεις τους και, από την άλλη, η προθυμία των ίδιων των προσφύγων να ενταχθούν και να σέβονται τους κανόνες και τις αξίες της νέας κοινωνίας (COM, 2011).

Στην πράξη, ωστόσο, η πραγματική και ουσιαστική εφαρμογή των προβλεπόμενων μέτρων και πρακτικών είναι δύσκολα υλοποιήσιμη, χωρίς την ισχυρή βούληση και την ουσιαστική δράση τόσο της κοινωνίας υποδοχής όσο και των νεοεισερχόμενων. Πέρα, λοιπόν, από τη θέσπιση των αναγκαίων μέτρων και μηχανισμών ένταξης, κρίνεται αναγκαία η ενεργός συμμετοχή και η συμβολή της κοινωνίας των πολιτών, των ΜΚΟ και των διεθνών οργανισμών (Lester, 2005). Τέλος, για να γίνει λόγος για επιτυχή ένταξη, πρωταρχικό ρόλο παίζει η ευαισθητοποίηση, η κινητοποίηση και η συμμετοχή της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας (EESC, 2017).

Πολιτισμική ενσωμάτωση

Όταν οι άνθρωποι μεταναστεύουν, έρχονται αντιμέτωποι με ένα νέο περιβάλλον που περιλαμβάνει διαφορετικά άτομα, τοποθεσίες, κανόνες και πολιτισμό. Από τον τρόπο που οι άνθρωποι ντύνονται, την αρχιτεκτονική των κτιρίων και την ομιλούμενη γλώσσα, έως τις παραδόσεις και τις τοπικές γιορτές, ο πολιτισμός έχει μεγάλο αντίκτυπο στη νέα ζωή οποιουδήποτε μετανάστη. Όταν αυτή η μετάβαση είναι εξαναγκαστική, όπως στην περίπτωση των προσφύγων και άλλων πληθυσμιακών ομάδων που αναγκάζονται να εκτοπιστούν από τη χώρα καταγωγής τους, συνήθως δεν τους δίνεται προηγούμενος χρόνος προετοιμασίας σχετικά με τη νέα κοινωνία και ως εκ τούτου η προσαρμογή τους σε αυτήν είναι έτι δυσκολότερη.

Οι πρόσφυγες, όμως, δεν είναι οι μόνοι που καλούνται να γνωρίσουν έναν διαφορετικό πολιτισμό. Η κοινωνία υποδοχής πρέπει επίσης να βρει έναν τρόπο να διαχειριστεί το νέο πολιτισμικό στοιχείο, το οποίο μπορεί, κυρίως ανάλογα με τον όγκο των νεοεισερχόμενων πληθυσμών, να επηρεάσει τον κυρίαρχο πολιτισμό (Algan, Bisin,

Verdier & Manning, 2012). Ειδικότερα, η διαδικασία προσαρμογής των μεταναστών στη νέα κοινωνία χωρίς την απώλεια εκ μέρους τους των στοιχείων εκείνων που θεωρούν συνυφασμένα με την ταυτότητά τους και η εξοικείωση της κοινωνίας υποδοχής με αυτά καλείται πολιτισμική ενσωμάτωση (McGown, 1999) και αποτελεί ένα από τα επιμέρους στοιχεία της ενσωμάτωσης. Για να γίνει λόγος για πραγματική και ουσιαστική ενσωμάτωση, είναι αναγκαίος ο σεβασμός προς την εμπειρία που φέρουν οι πρόσφυγες, ενώ χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψιν το προφίλ, η προσωπικότητά τους, το επάγγελμα και η ιδιότητά τους στη χώρα καταγωγής³ (UNHCR, 2007).

Η ολοκληρωμένη πολιτισμική ενσωμάτωση είναι πολύ σημαντική για κάθε πρόσφυγα ή μετανάστη. Στη σφαίρα της πολιτιστικής ένταξης γίνεται αναφορά στο δικαίωμα υπηκόων τρίτων χωρών να οργανώνονται και να συνευρίσκονται καθώς και να εξελίσσουν την πολιτισμική, εθνική ή θρησκευτική τους ταυτότητα. Μέτρα για την προώθηση της πολιτισμικής ένταξης μπορούν να συμπεριλαμβάνουν διαπολιτισμικές ανταλλαγές μεταξύ των υπηκόων τρίτων χωρών και του πληθυσμού της χώρας υποδοχής. Ταυτόχρονα, πρέπει να επιδιώκεται η καλλιέργεια ενός κλίματος και μιας κουλτούρας για μια περισσότερο ανοικτή και ανεκτική κοινωνία (De Bock, κ.ά., 2016). Η εκμάθηση, για παράδειγμα, εκ μέρους των προσφύγων της γλώσσας της κοινωνίας υποδοχής αποτελεί ουσιαστικό βήμα για την επίτευξη αυτάρκειας και εμπιστοσύνης στην ικανότητά τους για επικοινωνία (Esser, 2006) και συνακόλουθα, στη δυνατότητα εύρεσης καλύτερης εργασίας, με περισσότερες προοπτικές ή ανάλογη των δεξιοτήτων τους. Η ικανότητα επικοινωνίας με τους ντόπιους με λεκτικούς ή άλλους πολιτισμικούς τρόπους (όπως μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές συμπεριφοράς) μπορεί να ενισχύσει την αυτοπεποίθηση, το ηθικό και την αξιοπρέπεια των προσφύγων (UNHCR, 2009). Επιπλέον, μέσω της πολιτισμικής ενσωμάτωσης μειώνονται οι πιθανότητες ένας πρόσφυγας να βιώσει πολιτισμικό ρατσισμό.

Οι διεργασίες και διαδικασίες ένταξης των νεοεισερχόμενων προσφύγων και μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι οι τελευταίοι, αργά ή γρήγορα, βρίσκουν πράγματι τον τρόπο να προσαρμοστούν και να υπάρξουν στη νέα χώρα και να βρουν τη θέση τους στην κοινωνία (Erdal & Oeppen, 2013).

³ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ramyal-Asheq, Παλαιστίνιος πρόσφυγας που έζησε στη Συρία, Online διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=2f8Y1VtoY0>.

Η ολοκληρωμένη ένταξη των προσφύγων είναι ωφέλιμη όχι μόνο για τους ίδιους τους πρόσφυγες, αλλά και για την οικονομία της κοινωνίας υποδοχής. Η εκμάθηση της γλώσσας, όπως επισημάνθηκε ήδη, μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για την εισαγωγή των προσφύγων στην τοπική οικονομία. Συνεπώς, επενδύοντας στην πολιτισμική ενσωμάτωση των προσφύγων μπορεί να εξασφαλιστεί μακροπρόθεσμα οικονομική αξία σε όφελος της κοινωνίας υποδοχής (Algan κ.ά., 2012).

Οι πρόσφυγες και μετανάστες βρίσκονται ανάμεσα σε δύο χώρες, σε εκείνη της υποδοχής και τη χώρα προέλευσης, γεγονός αναγκαίο για την κατανόηση της κατάστασης την οποία βιώνουν (Mazzucato, 2008). Συνεπώς, η βαθύτερη κατανόηση της ενδιάμεσης κατάστασης στην οποία βρίσκονται θα οδηγήσει και στη διαμόρφωση και προώθηση των καταλληλότερων πρακτικών και πολιτικών ένταξής τους. Πολλοί είναι οι παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν την πολιτισμική ενσωμάτωση ενός ατόμου, όπως το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, η ηλικία, το φύλο, η οικογένεια, η οικονομική κατάσταση, οι σχέσεις και τα δίκτυα στη νέα χώρα, οι τραυματικές εμπειρίες του παρελθόντος ή ακόμη και τα βασανιστήρια, όπως στην περίπτωση των προσφύγων (Hein, 2005). Η συνάφεια που έχει ο πολιτισμός τους με το νέο, παίζει επίσης σημαντικό ρόλο, καθιστώντας τους πρόσφυγες ικανούς να προσαρμόζονται ευκολότερα στο περιβάλλον γειτονικών χωρών που μοιράζονται παρόμοια πολιτιστικά χαρακτηριστικά (UNHCR, 2009). Η επιτυχία της πολιτισμικής ενσωμάτωσης, ωστόσο, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από την ανταπόκριση της κοινωνίας υποδοχής, ήτοι τους πόρους που επενδύει, συνήθως μέσα από την οργάνωση εισαγωγικών σεμιναρίων, εκπαιδεύσεων και εκδηλώσεων και κατά πόσο αυτά ανταποκρίνονται στις ατομικές ανάγκες των προσφύγων (De Bock, κ.ά., 2016).

Πρόσθετο και σημαντικό στοιχείο αναφορικά με την πολιτισμική ενσωμάτωση αποτελούν και οι ίδιες οι προσωπικές επιλογές του καθενός για το πολιτισμικό πρότυπο που επιθυμεί να ακολουθήσει (Algan κ.ά., 2012) και θα πρέπει να δίνεται ο χώρος για αυτό. Ένα άτομο είναι σε θέση να αποφασίσει τα στοιχεία του πολιτισμού (ή άλλων πολιτισμών) που θέλει να υιοθετήσει, που σημαίνει ότι κάθε άτομο είναι ένας μοναδικός συνδυασμός πολιτισμικών στοιχείων και πρέπει να προσεγγίζεται ως τέτοιος (De Bock, κ.ά., 2016). Τέλος, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στα παιδιά, τα οποία, επηρεάζονται ευκολότερα, καθώς η πολιτισμική τους ταυτότητα είναι ακόμη υπό διαμόρφωση (Beirens, Hughes, Hek & Spicer, 2007).

Πολιτιστική Ποικιλομορφία

‘No culture can live if it attempts to be exclusive’ Mahatma Gandhi

Η Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την πολιτιστική πολυμορφία (2001) αναγνωρίζει την πολιτιστική ποικιλομορφία ως «κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας» και θεωρεί επιτακτική τη διαφύλαξή της ως αναπόσπαστο κομμάτι του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η Διακήρυξη ενισχύθηκε το 2005 με τη Σύμβαση για την Προστασία και Προώθηση της Ποικιλομορφίας των Πολιτιστικών Εκφράσεων (UNESCO, 2005)⁴, αντικείμενο της οποίας είναι επίσης η ενθάρρυνση της διαπολιτισμικότητας με σκοπό να καλλιεργηθεί η πολιτιστική αλληλεπίδραση στο πνεύμα της οικοδόμησης γεφυρών μεταξύ των λαών.

Στην Ευρώπη, η απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να ονομάσει το 2008 Ευρωπαϊκό Έτος Διαπολιτισμικού Διαλόγου εδραίωσε την από κάθε άποψη σημασία αναγνώρισης της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου. Η σημασία αυτή επαναβεβαιώθηκε το 2010 με την απόφαση των Υπουργών Πολιτισμού των κρατών-μελών να θέσουν ως προτεραιότητα το διαπολιτισμικό διάλογο στο σχέδιο δράσης για τον πολιτισμό για την περίοδο 2011-2013. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, με τη Λευκή Βίβλο για το Διαπολιτισμικό Διάλογο «Ζώντας μαζί ως ίσοι με αξιοπρέπεια» (2008)⁵, τόνισε τις πολιτικές ενέργειες που απαιτούνται για την ενίσχυση και προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου σε διεθνές επίπεδο. Επίσης, η Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Αξία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς για την Κοινωνία (CoE, 2005)⁶ ενθαρρύνει τον προβληματισμό σχετικά με το ρόλο των πολιτών στην προσπάθεια δημιουργίας ενός πολιτιστικού περιβάλλοντος στο οποίο οι κοινότητες λειτουργούν και εξελίσσονται. Το Νοέμβριο του 2015, οι Υπουργοί Πολιτισμού των κρατών μελών συμφώνησαν ότι πέρα από την παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας για την αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών των μεταναστών και προσφύγων, πρέπει να καταβληθεί ιδιαίτερη προσοχή για την κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωσή τους (European Council, 2015).

⁴ Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions

⁵ White Paper on Intercultural Dialogue “Living Together as Equals in Dignity”

⁶ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η διαφορετικότητα (diversity) και η πολιτιστική ποικιλομορφία (cultural diversity), αναγνωρίζονται επίσημα και σε θεσμικό επίπεδο ως άξια προστασίας. Εντούτοις, δεδομένης της ολοένα αυξανόμενης συνύπαρξης ανθρώπων διαφορετικών κοινοτήτων, όπως ενδεικτικά στην περίπτωση των προσφύγων και της κοινωνίας υποδοχής, μπορούν να έχουν θετικό αλλά και αρνητικό αντίκτυπο στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Από τη μια, ιδιαίτερα σε περιόδους χρηματοπιστωτικής κρίσης, εντείνεται η ξеноφοβία και ο εξτρεμισμός. Χαρακτηριστικά, κοινωνίες που δέχονται προσφυγικές ή μεταναστευτικές ροές αντιμετωπίζουν τις νέες κοινότητες ανθρώπων ως παράνομες ή ως απειλή για την εθνική τους ενότητα (De Bock, κ.ά., 2016). Από την άλλη, είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη ότι όλοι οι πολιτισμοί είναι υβρίδια (hybrids) και αποτελούνται από μίξεις στοιχείων (Hart, 2012). Συνακόλουθα, η αναγνώριση και η αποδοχή της πολιτιστικής ποικιλομορφίας μπορεί να αποτελέσει εργαλείο για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την αρμονικότερη συνύπαρξη. Ταυτόχρονα, η πολιτιστική ποικιλομορφία μπορεί να συμβάλει στον περιορισμό των διακρίσεων και της άνισης και άδικης μεταχείρισης. Επιπρόσθετα, συνιστά έκφανση του πολιτιστικού δικαιώματος επιτρέποντας, έτσι, στον κάθε άνθρωπο να εξασκεί τα επιμέρους δικαιώματα που απορρέουν από αυτό (EU, 2014).

Στην προσπάθεια προώθησης του διαπολιτισμικού διαλόγου, είναι κομβικός ο ρόλος των πολιτιστικών οργανισμών. Μπορούν να αποτελέσουν χώρους επικοινωνίας και εμβάθυνσης της κατανόησης των διαφορετικών πολιτισμών και πρόσφορο έδαφος για συμμετοχικές και δημιουργικές συναντήσεις, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας κοινωνίας περισσότερο ανοικτής και συνεκτικής (EU, 2014). Στόχος του διαπολιτισμικού διαλόγου δεν είναι απλώς ένας διάλογος μεταξύ των πολιτισμών. Απεναντίας, οι άνθρωποι με ό,τι φέρουν – γλώσσα, συνήθειες, αξίες – χρειάζεται να συνομιλήσουν μεταξύ τους, να μοιραστούν και να ανταλλάξουν γνώσεις και ιδέες και να δημιουργήσουν έναν ανοιχτό και ασφαλή χώρο για επικοινωνία (EU, 2014).

Κεφάλαιο 2: Ο ρόλος του πολιτισμού στην ένταξη των προσφύγων

Ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής

Έχοντας κατανοήσει σημαντικές έννοιες σχετικά με τη μετανάστευση, την προσφυγιά, την πολιτιστική ποικιλομορφία και τη διαδικασία ένταξης των μεταναστών και κατ' επέκταση των προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί η σημασία του πολιτισμού στην εν λόγω διαδικασία. Η συμμετοχή των προσφύγων σε προγράμματα τέχνης έχει πολλαπλά οφέλη. Κυριότερα από αυτά είναι η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, η βελτίωση της ψυχικής υγείας μέσω της ενίσχυσης της αυτοπεποίθησης και της αυτοεκτίμησης, η κοινωνική δικτύωση, η ανάπτυξη προσωπικών ικανοτήτων όπως η βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων, ο περιορισμός των στερεοτύπων και η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης (Kidd κ.ά., 2008).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαπίστωση ότι οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες συνιστούν αποτελεσματικό εργαλείο προώθησης της κοινωνικής συνοχής (Lynch & Allan, 2007). Ειδικότερα, με την άφιξή τους στο νέο περιβάλλον, οι αιτούντες άσυλο βρίσκονται σε δυσμενή θέση. Συχνά υποφέρουν από μοναξιά, ενδέχεται να βιώνουν απομόνωση και εχθρικότητα, ή ακόμη και να υπάρξουν θύματα εκφοβισμού ή και επίθεσης. Αρνητικές και ενίοτε ανακριβείς και στερεοτυπικές αντιλήψεις σε θέματα σχετικά με το άσυλο και τους πρόσφυγες παρεμποδίζουν τόσο την ανάπτυξη θετικών σχέσεων μεταξύ προσφύγων και κοινοτήτων υποδοχής όσο και την επιτυχή ενσωμάτωση των προσφύγων στο κράτος υποδοχής.

Υπό το πρίσμα αυτό, διάφοροι οργανισμοί έχουν χρησιμοποιήσει τις τέχνες προκειμένου να αντιμετωπίσουν τέτοια ζητήματα, εστιάζοντας στην ενίσχυση της κατανόησης γύρω από το θέμα (McGregor & Ragab, 2016) και μεγάλος αριθμός ανάλογων πρωτοβουλιών και δράσεων λαμβάνουν χώρα στον τομέα της τέχνης και του πολιτισμού. Κύριος στόχος τέτοιων πρωτοβουλιών είναι να ενθαρρυνθεί ο διαπολιτισμικός διάλογος και η κατανόηση του «άλλου» (McGregor & Ragab, 2016; Vlachou, 2017).

Για παράδειγμα, μελέτες επισημαίνουν ότι η ζωγραφική, το θέατρο (Jeffers, 2011), ο χορός, η μουσική, η λογοτεχνία, η φωτογραφία (Orton, 2009), ο κινηματογράφος και άλλες μορφές τέχνης παρέχουν στους πρόσφυγες και τους μετανάστες ένα δημιουργικό πεδίο για εξερεύνηση και έκφραση καθώς και για την προώθηση του διαπολιτισμικού

διαλόγου (Kidd κ.ά., 2008· McGregor & Ragab, 2016). Ανάλογα προγράμματα, κυρίως με νεαρά προσφυγόπουλα (Lockowandt, 2013· Washington, 2011), έχουν καταφέρει να περιορίσουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις που συχνά καλλιεργούνται από τα μέσα ενημέρωσης και να προωθήσουν την αλληλεπίδραση με την κοινότητα υποδοχής. Αποβλέπουν με τον τρόπο αυτό να αντιστρέψουν την τυχόν αρνητική στάση των πολιτών απέναντι στον προσφυγικό πληθυσμό, με ιδιαίτερη έμφαση στην προσέγγιση ανθρώπων που έχουν άγνοια, έλλειψη κατανόησης ή δε διάκεινται φιλικά προς τους πρόσφυγες (Lockowandt, 2013· Vlachou, 2017).

Μέσα από τις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές δράσεις δίνεται η δυνατότητα στις κοινότητες των μεταναστών και προσφύγων να αναπτύξουν τρόπους έκφρασης των προκλήσεων με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι στη νέα πραγματικότητα στη χώρα υποδοχής συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτόν στην κοινωνική συνοχή, την ουσιαστική ενσωμάτωση αλλά και την κοινωνική αλλαγή (Martiniello & Lafleur, 2008). Ευνοείται η αμοιβαία αποδοχή και κατανόηση μεταξύ των προσφύγων και της κοινωνίας υποδοχής και δίνεται χώρος στην οικοδόμηση θετικών μεταξύ τους σχέσεων. Συνεπώς, γεφυρώνεται το χάσμα μεταξύ των προσφύγων και των κοινοτήτων υποδοχής, εξομαλύνοντας το τυχόν εχθρικό κλίμα και την καχυποψία και από τις δύο πλευρές (Lockowandt, 2013).

Οι πολιτιστικές δράσεις που σχεδιάζονται για τους πρόσφυγες μπορούν να αφορούν εκτός από τη γνωριμία με την κοινωνία υποδοχής, τη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Ειδικότερα, η τέχνη και η κουλτούρα των μεταναστών και προσφύγων μπορεί να συμβάλει στην καλλιέργεια της κληρονομιάς, των παραδόσεων και του πολιτισμού της χώρας προέλευσης (Netto, 2008). Με τη σειρά της, η διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας της χώρας καταγωγής μπορεί να διευκολύνει την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση εφόσον συνδυαστεί με στοιχεία από τη χώρα υποδοχής (Le, Polonsky & Arambewela, 2015· Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001). Πράγματι, συμμετέχοντας σε τέτοιες δράσεις οι πρόσφυγες αναφέρουν ότι τους δόθηκε η ευκαιρία να μάθουν για την κληρονομιά και τις παραδόσεις τους, και να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους σχετικά με τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής τους. Ακριβώς, η ενδυνάμωση της πολιτιστικής υπερηφάνειας θεωρήθηκε συχνά ως σημαντική για την αύξηση της αυτοεκτίμησης και την ενδυνάμωσή τους απέναντι σε μια κοινωνία που συχνά είναι ρατσιστική (Netto, 2008).

Εξάλλου, με τη συμμετοχή των προσφύγων στις τέχνες προσφέρεται ευκαιρία για συνύπαρξη, συλλογικότητα και δημιουργία της αίσθησης του «ανήκειν» στην ομάδα (Kidd κ.ά., 2008). Επιπλέον, μέσα από τα έργα τέχνης ο θεατής μπορεί να «συνομιλήσει» με τον καλλιτέχνη και να έρθει σε επαφή με τον τρόπο που ο τελευταίος βλέπει και αντιμετωπίζει την πραγματικότητα. Ειδικά, μέσα από την επαφή με έργα σύγχρονων καλλιτεχνών, ο θεατής έχει την ευκαιρία να δει την πραγματικότητα που βιώνει με διαφορετικά μάτια, να εκφράσει τις ανησυχίες και τις σκέψεις του, ακόμη και να βρει νέες διεξόδους στους προβληματισμούς του (Τσέκου & Βασταρδής, 2018).

Συνεπώς, με εργαλείο τα συμμετοχικά προγράμματα τέχνης, ευαισθητοποιείται η κοινότητα και ενθαρρύνεται η καλύτερη κατανόηση των προβλημάτων που ταλανίζουν τους πρόσφυγες στην καινούρια πραγματικότητα (De Bock, κ.ά., 2016). Τέτοια θετικά αποτελέσματα έχουν φανεί ακόμη και σε περιοχές, όπου οι κάτοικοι έχουν ελάχιστη επαφή με τους πρόσφυγες. Η παγκοσμιοποίηση και η αυξανόμενη ποικιλομορφία του πληθυσμού συνεπάγονται ότι η κοινωνία στο σύνολό της χρειάζεται βαθύτερη κατανόηση της προσφυγιάς και της μετανάστευσης, δεδομένου ότι δεν πρόκειται για ένα θέμα που αφορά αποκλειστικά τις περιοχές που υποδέχονται αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες. Ως εκ τούτου, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος που διαδραματίζει ο πολιτισμός, καθώς και η ενεργοποίηση του ευρύτερου πολιτιστικού τομέα προκειμένου να υποστηριχθεί η κοινωνική συνοχή και η αλληλεγγύη των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (ΕΚΚΕ, 2012).

Ενίσχυση της υγείας και ευημερίας των προσφύγων

Έχει αποδειχθεί ότι η συμμετοχή στις τέχνες συμβάλλει στην ψυχική και σωματική υγεία των συμμετεχόντων (McGregor & Ragab, 2016). Πολλοί πρόσφυγες υποφέρουν από ψυχολογικά και σωματικά προβλήματα υγείας, κυρίως εξαιτίας των δύσκολων καταστάσεων που έχουν βιώσει είτε στη χώρα προέλευσης είτε κατά τη διάρκεια του επικίνδυνου ταξιδιού προς τη χώρα φιλοξενίας. Η καλλιτεχνική έκφραση μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο σε θεραπευτικά πλαίσια, καθώς προάγει την αυτοεκτίμηση, διευκολύνει την εξωτερικευση συναισθημάτων καθώς και την επεξεργασία τραυματικών εμπειριών, ενώ παράλληλα δίνεται στους πρόσφυγες ο χώρος και ο χρόνος να «ξεχάσουν» για λίγο την καθημερινότητα, καθώς και η ευκαιρία να αναπτύξουν κοινωνικά δίκτυα.

Ειδικότερα, δημιουργικά και καλλιτεχνικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται σε θεραπευτικές διαδικασίες προσφέρουν τα μέσα στους πρόσφυγες να εξερευνήσουν και να εκφράσουν τα συναισθήματα και τις εμπειρίες τους που σχετίζονται με βιώματα όπως οι συγκρούσεις, η βία και η εξαναγκαστική φυγή. Μάλιστα, τα σύγχρονα έργα τέχνης δε δημιουργούν την απόσταση που συνήθως προκαλούν τα αριστουργήματα παλαιότερων εποχών. «Μέσα από αυτή τη διαδικασία, τονώνεται η αυτοπεποίθηση, ενώ η αισθητική εμπειρία συνδέεται με τη δημιουργικότητα, τη χαρά και την απόλαυση» (Τσέκου & Βασταρδής, 2018, σελ. 51)

Δεδομένου ότι οι τέχνες προσφέρουν ευκαιρίες για δημιουργική έκφραση και αναγνώριση των διαφορετικών ταυτοτήτων, είναι το κατάλληλο πεδίο για διερεύνηση και μελέτη της «κατασκευής» της ταυτότητας στον δημόσιο χώρο. Στην έρευνα του Netto (2008), παρατηρήθηκε έντονο ενδιαφέρον των διαφόρων εθνοτικών κοινοτήτων προς τις τέχνες. Ανάμεσα στα κυριότερα οφέλη από την παρακολούθηση και συμμετοχή σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες που αναφέρθηκαν, περιλαμβάνονται η ευκαιρία για χαλάρωση, ανανέωση, εμπλουτισμό γνώσεων και ενδυνάμωση. Αυτό υποδεικνύει όχι μόνο την αξία που οι εν λόγω συμμετέχοντες αποδίδουν στις τέχνες αλλά και η σημασία της πρόσβασης στην τέχνη για την επίτευξη της ψυχολογικής τους ευημερίας (Netto, 2008).

Επιπρόσθετα, μέσω των τεχνών και του πολιτισμού δύναται να ευνοηθεί αφενός η μη λεκτική επικοινωνία μεταξύ των διαφορετικών ομάδων και αφετέρου η εξοικείωση με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής. Εξάλλου, η τέχνη μπορεί να παρέχει στους πρόσφυγες πεδίο έκφρασης και δημιουργικότητας και να αποτελέσει μοχλό για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Ειδικότερα, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επικοινωνία και την αφήγηση προσωπικών ιστοριών λειτουργώντας ως εργαλείο για την υποστήριξη των προσφύγων και την ανάδειξη των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν (Kaptani & Yuval-Davis, 2008; Sawhney, 2009). Με τον τρόπο αυτό, προάγεται ο διαπολιτισμικός διάλογος και ταυτόχρονα υποστηρίζονται οι πρόσφυγες στην ταχύτερη εκμάθηση της γλώσσας της χώρας φιλοξενίας, που αποδεδειγμένα συνιστά καταλυτικό παράγοντα στην ενσωμάτωση (Esser, 2006). Ενδεικτικά, με τη βελτίωση της γλωσσομάθειας διευκολύνεται η πρόσβαση στην αγορά εργασίας και συνακόλουθα η προσωπική ανάπτυξη τόσο των νεοεισερχομένων προσφύγων όσο και των χωρών υποδοχής.

Με άλλα λόγια, μέσω της τέχνης είναι ικανή η βελτίωση της φυσικής, ψυχικής και συναισθηματικής ευημερίας των προσφύγων και μεταναστών και η προώθηση της κοινωνικής τους ζωής (Rousseau κ.ά., 2006· Rousseau & Heusch, 2000). Ενισχύεται η αυτοπεποίθηση των νεοεισερχομένων και παράλληλα, τους δίνεται η δυνατότητα να αναπτύξουν νέες αντιλήψεις, δεξιότητες και ταλέντα, τα οποία θα αξιοποιήσουν στη νέα πραγματικότητα. Επιπλέον, ενισχύεται η αυτοπεποίθησή τους και η εμπιστοσύνη στον εαυτό και τις δυνάμεις τους (Couch, 2007), ενεργοποιείται η κριτική σκέψη και η λήψη αποφάσεων, μεταμορφώνοντας τους συμμετέχοντες σε ενεργούς πολίτες. Παράλληλα, αισθάνονται την αναγνώριση, την εκτίμηση και το σεβασμό (Lockowandt, 2013). Μάλιστα, η χρήση της τέχνης ως μέσου επικοινωνίας με τον προσφυγικό πληθυσμό μπορεί να είναι πολύτιμη τόσο για την άρση των γλωσσικών εμποδίων που αναφέρονται όσο και για βελτίωση των γλωσσικών δεξιοτήτων τους (Cocks & Dix, 2012). Σημαντικά είναι, επίσης, τα αποτελέσματα από τη συμμετοχή στην τέχνη προσφύγων νεαρής ηλικίας που περιλαμβάνουν, παράλληλα με την ανάπτυξη δεξιοτήτων, αυξημένη συνειδητοποίηση της πολιτιστικής και καλλιτεχνικής ζωής της κοινωνίας υποδοχής.

Συνεπώς, μέσα από τη συμμετοχή σε προγράμματα τέχνης, οι πρόσφυγες δύνανται να απαλλαγούν ή έστω να περιορίσουν τα αρνητικά αισθήματα που αισθάνονται για τον εαυτό τους και την κατάστασή τους (Lockowandt, 2013). Είναι δηλαδή η τέχνη μέσο έκφρασης και αυτοβελτίωσης. Καθώς, μάλιστα, ο αριθμός των προσφύγων είναι μεγάλος, υπάρχει αυξανόμενη ανάγκη για προγράμματα που να επιτρέπουν στους πρόσφυγες να αξιοποιήσουν αυτή τη δημιουργική διαδικασία και να βρουν νέα κανάλια για να εκφράσουν τις φωνές τους και ασφαλείς χώρους για αυτοέκφραση (Rousseau κ.ά., 2006).

Κεφάλαιο 3: Ο σύγχρονος ρόλος του μουσείου

Ο επισκέπτης στο επίκεντρο

Ο ρόλος και οι προοπτικές των μουσείων σήμερα έχουν αλλάξει δραματικά (Kirshenblatt-Gimblett, 2000). Αξίζει να αναφερθεί ότι ο ορισμός του μουσείου ως οργανισμού που εξυπηρετεί την κοινωνία εισήχθη για πρώτη φορά το 1974, ενώ ο ευρύτερα αναγνωρισμένος επαγγελματικός ορισμός του μουσείου παραμένει αυτός που δόθηκε το 2007 στον Κανονισμό του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM): «Το Μουσείο είναι ένας μη κερδοσκοπικός μόνιμος οργανισμός στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτός στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, ερευνά, προβάλλει και εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της, με στόχο την εκπαίδευση, μελέτη και ψυχαγωγία». Εντούτοις, σύμφωνα με τον ICOM, οι αλλαγές στο ρόλο των μουσείων ευθυγραμμίζονται με τις κοινωνικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα (Ballantyne & Uzzell, 2011). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ο σημερινός ορισμός έχει εξελιχθεί, έτσι ώστε να επικεντρώνεται περισσότερο στον άνθρωπο και σε δεύτερο επίπεδο στα αντικείμενα.

Στη νέα αυτή πραγματικότητα τα μουσεία έρχονται αντιμέτωπα με σειρά προκλήσεων. Στόχος των σύγχρονων μουσείων είναι να προσεγγίσουν τους επισκέπτες τους και να τους προσφέρουν νέες, ξεχωριστές εμπειρίες και ευκαιρίες για να αντλήσουν έμπνευση, γνώση και ευχαρίστηση (Μούλιου, 2014). Επιπλέον, τα τελευταία χρόνια δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ιδέα του μουσείου ως μέσου επικοινωνίας (Hooper-Greenhill, 1994). Καθίσταται, συνεπώς, εμφανής η μετατόπιση του κέντρου βάρους από το μουσείο ως θεματοφύλακα εθνικών παραδόσεων, φορέα ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας ή τόπο επικύρωσης της εθνικής κυριαρχίας σε χώρο ψυχικής ανάτασης και πνευματικής απελευθέρωσης. Προτεραιότητα, δίνεται, πλέον στον ίδιο τον επισκέπτη και στις ανάγκες του (Ballantyne & Uzzell, 2011).

Ρίχνοντας μια ματιά στην ιστορία των μουσείων, διαφαίνεται ότι τα μουσεία θεωρούνταν ινστιτούτα υψηλού επιπέδου μάθησης, προσιτά σε περιορισμένο κοινό υψηλής κοινωνικής τάξης. Με την πάροδο του χρόνου, οι ιδιωτικές συλλογές συμπεριλήφθηκαν σε καταλόγους και παρουσιάστηκαν στο κοινό δημιουργώντας σταδιακά τα σύγχρονα μουσεία (Hatton, 2012). Τα τελευταία χρόνια χτίζονται πολλά

μουσεία, τα υπάρχοντα αναδιαρθρώνονται και αναδιαρρυθμίζονται, ενώ νέοι τύποι μουσείων δημιουργούνται, όπως τα μουσεία συνείδησης, μετανάστευσης ή κοινοτήτων. Επιπλέον, οι επισκέπτες του μουσείου δεν περιορίζονται πλέον σε ακαδημαϊκούς, στους λίγους, στην ελίτ παρά απευθύνονται πλέον σε ένα ευρύτερο κοινό, οπότε και οι μουσειακές αξίες έχουν μετατοπιστεί αντίστοιχα. Τα μουσεία είναι πια μέρος για κοινωνικοποίηση, συμμετοχή και πολιτιστική ανταλλαγή και απευθύνονται ή χρειάζεται να απευθύνονται σε όλους (Μούλιου, 2014). Το σύγχρονο μουσείο, επομένως, καλείται να προσελκύσει ένα κοινό, το οποίο δεν είναι ενιαίο και αδιαίρετο. Απεναντίας, είναι πολυποίκιλο, ενώ περιλαμβάνει τόσο τους πραγματικούς όσο και τους εν δυνάμει επισκέπτες (Γκαζή, 2004). Αυτή η ποικιλία χρειάζεται να λαμβάνεται υπόψιν όταν οργανώνεται ένα μουσείο ή μια έκθεση.

Ο κοινωνικός ρόλος του μουσείου

Σύμφωνα με το μοντέλο των Dierking και Falk (1992), η μουσειακή επίσκεψη είναι μια κοινωνική εμπειρία στην οποία εμπλέκονται παράγοντες από τρία διαφορετικά πλαίσια, το φυσικό, το προσωπικό και το κοινωνικό. Το φυσικό περιλαμβάνει το περιβάλλον του μουσείου και τα εκθέματα, το προσωπικό αναφέρεται στο σύνολο των εμπειριών και γνώσεων που φέρει κάθε επισκέπτης του μουσείου και τέλος, το κοινωνικό πλαίσιο αφορά στην αλληλεπίδραση του επισκέπτη με τους υπόλοιπους ανθρώπους στο μουσείο. Συνεπώς, η μουσειακή εμπειρία έχει ξεκάθαρο κοινωνικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι αποτελείται από σχέσεις και αλληλεπιδράσεις, οι οποίες μπορούν να επιφέρουν ανάπτυξη και εξέλιξη. Εντούτοις, όπως επισημαίνει η Γκαζή (2004, σελ. 3) «η συζήτηση για την κοινωνική αποστολή των μουσείων εμπλέκει θέματα σχετικά με πολιτιστικές, πολιτικές και ηθικές αξίες και πεποιθήσεις, τα οποία σπάνια επισύρουν κοινή συναίνεση».

Τα μουσεία σήμερα καλούνται να επανεξετάσουν τον κοινωνικό τους ρόλο προσαρμόζοντάς τον στη σύγχρονη κοινωνία, μια κοινωνία πολυπολιτισμική και πολυσυλλεκτική. Η πολιτισμική σύνθεση των σύγχρονων πόλεων κάνει πιο επίκαιρη από ποτέ την ανάγκη τα μουσεία να γίνουν περισσότερο συμμετοχικά (Simon, 2010) και να αναλάβουν δράσεις και πρωτοβουλίες με στόχο τη δημιουργία μιας πιο συνεκτικής κοινωνίας (Τσέκου & Βασταρδής, 2018).

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η συνειδητοποίηση από την πλευρά των μουσείων της δημόσιας ευθύνης που φέρουν απέναντι στο κοινό τους, δεδομένου ότι αυτό είναι στην ουσία ο πραγματικός ιδιοκτήτης των συλλογών τους. Επομένως, το σύγχρονο μουσείο οφείλει να κάνει τις εκθέσεις του προσιτές σε όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους. Πρακτικές για την επίτευξη της ανοικτής πρόσβασης είναι η προσβασιμότητα σε άτομα με ειδικές ανάγκες ή μεγαλύτερης ηλικίας, πρόσφυγες και μετανάστες αλλά και σε πιο πρωτογενές επίπεδο, η χρήση κατανοητής γλώσσας όχι ως απόπειρα εκλαΐκευσης αλλά ως αναγνώριση της πολυμορφίας του κοινού.

Τώρα, περισσότερο παρά ποτέ, η ανάγκη για ένα μουσείο ανθρωποκεντρικό είναι κυρίαρχη. Χωρίς να αποποιείται τους παραδοσιακούς του ρόλους, δηλαδή της συλλογής, διαφύλαξης και μελέτης αντικειμένων καλλιτεχνικής, ιστορικής ή επιστημονικής αξίας (ICOM, 1974), η απεύθυνση σε ένα ευρύτερο κοινό αποκτά πρωταρχική σημασία. Ειδικότερα, εξελίξεις, όπως η οικονομική κρίση, η ένταξη των μεταναστών και προσφύγων και η κλιματική αλλαγή, καλούν τα μουσεία να λειτουργήσουν ως καταλύτες στην προώθηση της πολυπολιτισμικότητας και της ανεκτικότητας (Ballantyne & Uzzell, 2011), δείχνοντας τον δρόμο μέσα από την υιοθέτηση πρακτικών με επίκεντρο τον άνθρωπο και την κοινότητα. Η θεώρηση αυτή στηρίζεται στον ανερχόμενο κοινωνικό ρόλο των μουσείων «στο πλαίσιο μιας διευρυμένης αντίληψης για την εκπαίδευση και την ανάπτυξη της κοινότητας στην οποία το μουσείο ανήκει ή απευθύνεται» (Γκαζή, 2004, σελ. 4)

Εξάλλου, οι νέες εξελίξεις στις ανθρωπιστικές σπουδές ενέπνευσαν τα μουσεία να επικεντρωθούν στον «κοινό άνθρωπο» καθώς και σε μέλη περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων (Johansson, 2015). Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990, υπό την επίδραση νέων ιδεών για την κοινωνία και τον πολιτισμό, τα μουσεία επαναπροσδιόρισαν την ταυτότητά τους, τις πληροφορίες που μεταδίδουν στο κοινό τους και γενικά την ηθική και κοινωνική τους ευθύνη (Hooper-Greenhill, 2007). Μετατράπηκαν, επομένως, σε κοινωνικούς παράγοντες με πρωταρχικό τους στόχο την παροχή των υπηρεσιών τους προς την κοινωνία.

Αυτές οι αλλαγές στις πρακτικές των μουσείων έχουν οδηγήσει στην εποχή του «μετα-μουσείου», ήτοι ενός οργανισμού που μπορεί να προωθήσει την κοινωνική κατανόηση, υπογραμμίζοντας τη σύνδεσή του με την κοινωνία (Hooper-Greenhill, 2007·

Marstine, επιμ. 2008). Βασικά στοιχεία αυτού του νέου τύπου μουσείου είναι ο διάλογος, η κριτική αντίληψη και η ευαισθησία σε διαφορετικές πολιτισμικές και ιστορικές ερμηνείες που αποκλίνουν από τη θέαση του μουσείου ως τόπου λατρείας και δέους (Marstine, επιμ. 2008). Σε αυτήν τη νέα εποχή, μέσω της επικοινωνίας μεταξύ των μουσείων και του κοινού, καθίσταται εφικτός ο εντοπισμός και η επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, η προαγωγή της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, και η ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων (Silverman, 2010).

Ο εκπαιδευτικός ρόλος του μουσείου

Ανερχόμενη είναι, επιπλέον, η αναγνώριση του μουσείου ως ιδρύματος άτυπης εκπαίδευσης και δια βίου μάθησης, έκφανση της εκπαιδευτικής και ψυχαγωγικής διάστασης της λειτουργίας του (Φιλίππουπολίτη, 2015). Με δεδομένο, μάλιστα, ότι κάθε άνθρωπος μαθαίνει με διαφορετικό τρόπο, οι νεότερες μαθησιακές θεωρίες, και ιδιαίτερα ο κονστρουκτιβισμός, λαμβάνονται υπόψη στο σχεδιασμό και την οργάνωση εκθέσεων και δράσεων στο μουσείο. Η διαδραστικότητα πρέπει να είναι προτεραιότητα, δεδομένου ότι αποδεικνύεται ολοένα περισσότερο η συμβολή της στη διευκόλυνση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και συμμετοχής. Δημιουργούνται, έτσι, οι συνθήκες για διαφορετικούς τρόπους μάθησης και ερμηνείας, επιτρέποντας, παράλληλα, στο κοινό να συνειδητοποιήσει το νέο ρόλο των μουσείων (Φιλίππουπολίτη, 2015).

Η αποδοχή της ύπαρξης πολλαπλών αναγνώσεων και ερμηνειών καθιστά αναγκαία την αμφισβήτηση των στερεότυπων αντιλήψεων αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης ή παρουσίασης των εκθέσεων και μουσειακών δράσεων: προβάλλονται θέματα που κάποτε θεωρούνταν ταμπού παρά τις τυχόν αντιδράσεις, ενώ αμφισβητείται ανοιχτά η αυθεντία της ερμηνείας του επιμελητή της έκθεσης. Βέβαια, η διαδικασία λήψης αποφάσεων ως προς το τί θα συμπεριληφθεί τελικά σε μία έκθεση ή μια μουσειακή δράση είναι επιβεβλημένο να συνάδει με τον κώδικα δεοντολογίας των μουσείων. Θέματα ευαίσθητα καλό είναι να προσεγγίζονται με ιδιαίτερη προσοχή και σεβασμό στις αξίες της κοινωνικής ομάδας που αφορούν, ειδικά λόγω της αυξημένης επιρροής που έχει το μουσείο στη διαμόρφωση πεποιθήσεων στο κοινό. Είναι αναμφίβολο ότι το κοινό συχνά αντιλαμβάνεται το περιεχόμενο που προβάλλεται από το μουσείο ως το μόνο αληθές και αυθεντικό (Gazi, 2014). Βασικός κανόνας δεοντολογίας των μουσείων είναι η ανοιχτότητα

και η ειλικρίνεια (Gazi, 2014). Για το μουσείο αυτό σημαίνει ενίσχυση της κοινωνικής του ευαισθητοποίησης, ενώ για το κοινό που το επισκέπτεται συνεπάγεται ενδυνάμωση, διαφορετική προσέγγιση σε ευαίσθητα θέματα, διερεύνηση νέων ιδεών και κατάρριψη στερεοτύπων.

Η εξωστρέφεια του μουσείου

Εκτός από την επικοινωνία που επιδιώκουν με τους επισκέπτες τους, τα μουσεία έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν πληθώρα μέσων και τρόπων έτσι ώστε να επικοινωνήσουν με ανθρώπους που βρίσκονται έξω από τα όρια του κτιρίου τους (Hooper-Greenhill, 1994). Αυτοί οι τρόποι περιλαμβάνουν τη σύνδεση με τοπικά και εθνικά μέσα επικοινωνίας, τη δημιουργία υποστηρικτικών δικτύων με τις τοπικές κοινότητες και εκπαιδευτικούς ή άλλους πολιτιστικούς φορείς της περιοχής τους και την αξιοποίηση στρατηγικών διαφήμισης και μάρκετινγκ. Επιπλέον, το μουσείο δύναται να επικοινωνήσει τους σκοπούς του με ποικίλους τρόπους: με ενημερωτικά φυλλάδια, διαδραστικές δραστηριότητες⁷ (Hooper-Greenhill & Moussouri, 2000) ή παιχνίδια ρόλων, με τη χρήση της τεχνολογίας. Τέλος, πολλά μουσεία πραγματοποιούν προγράμματα προσέγγισης (outreach) (Μουσουρή, 1999), τα οποία σχεδιάζονται και οργανώνονται μεν από τα μουσεία, εντούτοις υλοποιούνται έξω από το χώρο τους, π.χ. σε σχολεία, νοσοκομεία, φυλακές κλπ. Σκοπός των προγραμμάτων αυτών είναι να συνδέσουν το μουσείο με ανθρώπους που για οικονομικούς, ιδεολογικούς ή ταξικούς λόγους καθίσταται δυσχερής η συμμετοχή τους στα πολιτιστικά δρώμενα και να δημιουργήσουν μαζί τους σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλοκατανόησης.

Τέλος, «έχοντας να ανταγωνιστούν άλλους τομείς της πολιτιστικής βιομηχανίας, τα μουσεία καλούνται να αποδείξουν τη χρησιμότητα των υπηρεσιών τους, σε μια προσπάθεια προσέλκυσης όχι μόνο νέων επισκεπτών, αλλά και νέων πηγών χρηματοδότησης» (Γκαζή, 2004, σελ.4). Αναγκάζονται, συνεπώς, τα μουσεία να αναπτυχθούν και να αποκτήσουν ένα σχετικά αυτόνομο χαρακτήρα, προωθώντας δραστηριότητες που φέρνουν έσοδα. Ωστόσο, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή ώστε να επιτευχθεί ισορροπία και να μην απωλέσει ολοκληρωτικά το μουσείο την ουσία της

⁷ «Διαδραστική χαρακτηρίζεται μια δραστηριότητα που ενεργοποιεί τον επισκέπτη σε φυσικό, διανοητικό, συναισθηματικό και κοινωνικό επίπεδο» (Γκαζή, 2004, σελ. 10).

πρωταρχικής του συγκρότησης. Στο πλαίσιο αυτό τα μουσεία του σήμερα και του μέλλοντος που έχουν επίκεντρο τον επισκέπτη θα πρέπει να επιδιώξουν μεγαλύτερο ποσοστό της χρηματοδότησής τους να προέρχεται από χορηγούς και το δημόσιο ταμείο⁸.

Προκειμένου να επιτευχθεί αύξηση της χρηματοδότησής τους από αυτές τις πηγές, ωστόσο, τα μουσεία θα πρέπει να αποδείξουν πως εξυπηρετούν την κοινότητα, και ειδικότερα, τη συνεισφορά τους στην πληροφόρηση και ευαισθητοποίηση των επισκεπτών σχετικά με σημαντικά και επίκαιρα πολιτιστικά, κοινωνικά, περιβαλλοντικά και ιστορικά ζητήματα. Παράλληλα, θα χρειαστεί να σχεδιάσουν εκθέσεις και δράσεις γύρω από θέματα όπως ο ρατσισμός, οι πρόσφυγες και οι μετανάστες, οι άστεγοι, τα ναρκωτικά, η κοινωνική ανοχή, περιβαλλοντικά θέματα και άλλα «καυτά» ζητήματα που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες (Ballantyne & Uzzell, 2011).

⁸ Με προσοχή, βέβαια, ώστε να μην περιορίζεται η ελευθερία έκφρασης και δράσης από τους σκοπούς και τα συμφέροντα των χρηματοδοτών

Κεφάλαιο 4: Ο ειδικότερος ρόλος του μουσείου στην ένταξη των προσφύγων

Αξιοποιώντας τον κοινωνικό ρόλο του μουσείου

Μία προσφυγική κρίση αποτελεί ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση και απαιτείται η χρήση όλων των κατάλληλων μέσων που διαθέτει και δύναται να προσφέρει μια κοινωνία, συμπεριλαμβανομένων των μουσείων (Johansson & Bevelander, επιμ., 2017). Με δεδομένο δε ότι, όπως προεκτέθηκε, τα μουσεία συνιστούν οργανισμούς που αναγνωρισμένα βρίσκονται στην υπηρεσία της κοινωνίας, προωθώντας τον κοινωνικό τους ρόλο, μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην αντιμετώπιση σύγχρονων ανθρωπιστικών κρίσεων.

Κρίνεται σκόπιμο τα μουσεία με το μη κερδοσκοπικό τους χαρακτήρα να ωφελούν την κοινωνία και να θέτουν την ανθρωπότητα ως προτεραιότητα. Αναμφίβολα, κάθε κοινωνικός οργανισμός έχει διαφορετικές δυνατότητες και μπορεί να συμβάλει με διαφορετικό τρόπο. Επομένως, τα μουσεία μπορεί να μην είναι σε θέση να επιλύσουν τα κρίσιμα κοινωνικά ζητήματα ή τις μείζονες ανθρωπιστικές κρίσεις, μπορούν, ωστόσο, να συνδράμουν με το δικό τους μοναδικό τρόπο.

Άλλωστε, κεντρική θέση στον σύγχρονο μουσειολογικό διάλογο έχει η αφήγηση «δύσκολων» και «ευαίσθητων» θεμάτων (Ashworth, Graham & Tunbridge, 2007). Ως εκ τούτου, ανθρωπιστικές κρίσεις, όπως μια προσφυγική κρίση, η προσπάθεια επίλυσής της και η συνδρομή στην ενσωμάτωση των προσφύγων στη νέα κοινωνία, είναι θέματα τα οποία θα πρέπει να περιλαμβάνονται στον κοινωνικό ρόλο των μουσείων (Silverman, 2010). Είναι, συνεπώς, εξαιρετικά σημαντικό για τους επαγγελματίες των μουσείων να βρίσκονται σε συνεχή συζήτηση για το σκοπό των ιδρυμάτων τους, τη χρησιμότητα και τη σημασία τους (Hatton, 2012).

Είναι, ωστόσο, σημαντικό να διευκρινιστεί ότι δεν είναι όλες οι κοινωνίες ικανές να υποδεχτούν την εγκατάσταση και ένταξη των προσφύγων. Συνεπώς, οι αναφορές σχετικά με το πώς τα μουσεία μπορούν να βοηθήσουν στην ενσωμάτωση των προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής έχουν εφαρμογή στις κοινωνίες εκείνες που είναι πράγματι σε θέση να ενσωματώσουν τους πρόσφυγες.

Συνδυάζοντας τη συζήτηση για τον κοινωνικό ρόλο των μουσείων και τη σύνδεσή τους με τη μετανάστευση, ένας σημαντικός λόγος για να ασχοληθούν τα μουσεία με μια

προσφυγική κρίση είναι η κοινωνική τους συνάφεια (Hatton, 2012). Τα μουσεία θα πρέπει να επενδύουν σε συνεχείς προσπάθειες για να κάνουν τις κατάλληλες επιλογές και δράσεις όσον αφορά τον κοινωνικό τους σκοπό (Hatton, 2012). Μάλιστα, αν ένας τέτοιος σκοπός σχεδιαστεί και πλαισιωθεί σωστά ενδέχεται να ενισχύσει την ίδια τη βιωσιμότητα του μουσείου.

Υποστηρίζεται, βέβαια, και η αντίθετη άποψη ότι τα μουσεία χάνουν από την κοινωνική τους σημασία, όταν επιλέγουν να εστιάζουν κυρίως στους αριθμούς των επισκεπτών και σε χρηματοδοτήσεις (Janes, 2015). Εντούτοις, η ευθύνη των μουσείων προς την ανθρωπότητα είναι να συμμετέχουν στην κοινωνική δράση, καθώς μπορούν να βοηθήσουν στην καλλιέργεια ενός πολιτισμού ενδιαφέροντος (Silverman, 2010). Συνεπώς, δεδομένου ότι τα μουσεία είναι στην υπηρεσία της κοινωνίας, δεν πρέπει να παραμένουν αδιάφορα στα σημερινά κοινωνικά ζητήματα, ειδικά όταν αυτά εμπεριέχουν άμεσα και ουσιαστικά πολιτιστικές προεκτάσεις, όπως το φαινόμενο της μετανάστευσης ή μια προσφυγική κρίση (Janes, 2015).

Μουσείο και πολιτιστική ποικιλομορφία

Ο επίσημα αναγνωρισμένος κοινωνικός ρόλος του μουσείου δεν θα μπορούσε να μη συμπεριλάβει και την παγκόσμια πολιτιστική ποικιλομορφία. Το μουσείο σταδιακά εγκαταλείπει το «μονολιθικό» χαρακτήρα του, ενώ προσπαθεί να μοιραστεί περισσότερες ιστορίες και να απευθυνθεί και σε κοινά που συχνά απομονώνονται από την κυρίαρχη κοινωνία, όπως οι πρόσφυγες και μετανάστες (Janes, 2015). Τα μουσεία έχουν τη δυνατότητα να εξηγήσουν ότι η κοινωνία βρίσκεται διαρκώς σε μεταβατικό στάδιο, σε κίνηση, υπό συνεχή διαμόρφωση και μεταμόρφωση. Ότι χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών και κατ' επέκταση την επαφή με τη διαφορετικότητα, την αντίθεση, το «άλλο» (NEMO, 2016a).

Πιο συγκεκριμένα, τα μουσεία σήμερα πρέπει να αντανakλούν τις πολιτιστικές διαφορές της πόλης και να αμφισβητούν τον κοινωνικό κατακερματισμό (Mouliou κ.ά., 2016). Βασισμένα στον κοινωνικό τους ρόλο, καλούνται εκτός από τους τουρίστες να απευθυνθούν και να προσελκύσουν τον πληθυσμό της τοπικής κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των προσφύγων και μεταναστών (Hatton, 2012). Η μετανάστευση αποτελεί τεράστιο κοινωνικό φαινόμενο, παρόν σε όλη την ανθρώπινη ιστορία, το οποίο,

όπως επισημαίνουν πολλοί κοινωνιολόγοι, έχει και ευεργετικά αποτελέσματα για την κοινωνία (Alba & Foner, 2015). Σε περιόδους αυξανόμενης μετανάστευσης, τα μουσεία και άλλα ιδρύματα πολιτιστικής κληρονομιάς μπορούν να γίνουν μέρη όπου διαφορετικές κοινότητες συναντιούνται και εργάζονται μαζί για μια ισχυρότερη και συνεκτικότερη κοινωνία και ένα καλύτερο μέλλον (Μούλιου, 2014). Θα είχε πολύ ενδιαφέρον το μουσείο να γίνει η σύγχρονη «αγορά», ένας χώρος όπου ποικίλες ιδέες και απόψεις ανταλλάσσονται, συζητούνται και συνυπάρχουν (Μουλιου, κ.ά., 2016).

Τα μουσεία στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας χρειάζεται να δοκιμάζουν νέες πρακτικές και προσεγγίσεις, ακόμη και να ρισκάρουν και χωρίς φόβο να ρωτήσουν αν και ποιος θα είχε το δικαίωμα να εκπροσωπήσει μια ομάδα στο μουσείο και πώς. Έχουν πολλά να κερδίσουν με το να είναι ανοιχτά προς όλους (Μουλιου, κ.ά., 2016). Νέες πρωτοβουλίες ξεκινούν πολιτιστικές δραστηριότητες όχι με αφορμή μια συλλογή, αλλά την ίδια την κοινότητα και με στόχο να ασκήσουν επιρροή. Μόλις τα μουσεία αναγνωρίσουν τους μετανάστες ως δυνητικό εταίρο, θα υπάρξουν αφορμές για νέα σχέδια και δράσεις. Τα μουσεία διαθέτουν τη μοναδική δυνατότητα να διαδραματίσουν έναν εποικοδομητικό ρόλο στη δική τους κοινότητα και παράλληλα να προωθήσουν κοινωνικά ζητήματα (Hein, 2005). Ένας οργανισμός που εργάζεται για έναν κοινωνικό σκοπό ενισχύει την κοινωνική συνοχή και βελτιώνει την ικανότητα της κοινότητας να αναλαμβάνει δράση. Τα μουσεία, συνεπώς, είναι ιδανικοί χώροι για κοινωνική καινοτομία (Visser, 2016)⁹.

Σε αντίθεση με τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν στόχος των μουσείων ήταν η δημιουργία εθνικής ταυτότητας και η ενίσχυση της εθνικής ενότητας, σήμερα αναμένεται από αυτά να αναδεικνύουν τα διαφορετικά υπόβαθρα των ανθρώπων, λαμβάνοντας υπόψη την πολιτισμική πολυφωνία καθώς και τον αντίκτυπο των προσφυγικών και μεταναστευτικών πολιτισμών στον κυρίαρχο πολιτισμό (Lleras, 2014· Wodak, 2009). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεωρία της Pratt που αντιμετωπίζει το μουσείο σαν «ζώνη επαφής» και του Clifford (1997) ότι αυτή η έννοια μπορεί να βρει εφαρμογή και στα μουσεία ως «φορείς ενσωμάτωσης».

Πιο συγκεκριμένα, η Pratt ορίζει τις «ζώνες επαφής» ως τον χώρο όπου διαφορετικοί πληθυσμοί έρχονται σε επαφή μεταξύ τους και εγκαθιδρύουν σχέσεις, μια

⁹Βλ. <https://themuseumofthefuture.com/2016/06/14/museums-and-migration-building-sustainable-peaceful-communities/>

έννοια που στα σύγχρονα μουσεία αποκτά νόημα μέσα από την προσπάθειά τους να συμπεριλάβουν μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού και να αντλήσουν πηγές από διαφορετικές κοινότητες όπως εντοπίζεται κυρίως στα ανθρωπολογικά, ιστορικά και αρχαιολογικά μουσεία (Boast, 2011). Τα μουσεία μπορούν να αποτελέσουν «ζώνες επαφής»¹⁰, δρώντας ως χώροι συνεργασίας όπου διαφορετικοί πολιτισμοί συναντιούνται, ανταλλάσσουν απόψεις και επηρεάζουν την αφήγηση του μουσείου (Pinna, 2012). Είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί πώς αντιμετωπίζουν τα μουσεία την πρόκληση της εκπροσώπησης πολλών και διαφορετικών πολιτισμών στη σύγχρονη κοινωνία, καθώς και πώς δύνανται να συμβάλουν έτσι ώστε το κοινό τους να εμπλακεί σε περισσότερο διαλογικές και συμμετοχικές αφηγήσεις (Innocenti, 2016).

Οι δημόσιοι χώροι των μουσείων φιλοξενούν όλο και περισσότερο μνήμες μεταναστών και προσφύγων αποτυπώνοντας την ποικιλομορφία και ιδιαιτερότητά τους, καθιστώντας τις ιστορίες τους προσβάσιμες (Delaplace, 2015). Τα μουσεία φαίνεται ολοένα και περισσότερο να πιστεύουν ότι με το να θυμούνται, να ανακαλούν και να προβάλλουν τις μνήμες και ιστορίες των νεοεισερχομένων συντελούν στην ενδυνάμωσή τους¹¹, γεγονός που δείχνει μια αλλαγή στη στάση απέναντι στη μετανάστευση, μεταβάλλοντας έτσι τη σχέση των μεταναστών με την ίδια τους την ταυτότητα: από ξεχασμένες μνήμες σε αναγνώριση και ενδυνάμωση.

Τα μουσεία καλούνται πλέον να ανταποκριθούν στην επίδραση της παγκοσμιοποίησης και στην ολοένα αυξανόμενη συνειδητοποίηση του θετικού ρόλου που δύνανται να διαδραματίσει η πολιτιστική πολυμορφία. Δεν μπορούν πλέον να ισχυρίζονται ότι αντιπροσωπεύουν κοινωνίες και πολιτισμούς που εξετάζονται αποκλειστικά σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο. Είναι αδιαμφισβήτητη η ανάγκη ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και της αμοιβαίας κατανόησης στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Συνεπώς, τα μουσεία έρχονται αντιμέτωπα με την πρόκληση να εκπροσωπούν και να απευθύνονται σε όλο και πιο πλουραλιστικές κοινωνίες (Delaplace, 2015).

¹⁰ Απόδοση στα ελληνικά του αγγλικού όρου “contact zone”.

¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μετατροπή των παλαιών εγκαταστάσεων που αρχικά υποδέχτηκαν και φιλοξένησαν μετανάστες - όπως το Ellis Island στη Νέα Υόρκη - σε χώρους που αναβιώνουν την ιστορία τους.

Το μουσείο ως φορέας ακτιβισμού

Όταν οι άνθρωποι μεταναστεύουν σε μια νέα χώρα, δεν είναι οι μόνοι που έρχονται αντιμέτωποι με έναν νέο τρόπο ζωής. Η κοινωνία υποδοχής επηρεάζεται επίσης από την άφιξη των νεοεισερχόμενων πληθυσμών. Από τη μια πλευρά βρίσκονται οι πρόσφυγες που εκτίθενται σε έναν διαφορετικό τρόπο ζωής. Από την άλλη, ο πληθυσμός της κοινωνίας υποδοχής μπορεί να αισθάνεται φόβο ή απειλή από τους νέους ανθρώπους που επιδιώκουν να εγκατασταθούν στην κοινότητά τους (Vlachou, 2017). Τα μουσεία και κυρίως όσα σχετίζονται με την πολιτιστική κληρονομιά, οφείλουν να προσπαθούν να συμπεριλάβουν τις διαφορετικές πολιτιστικές φωνές και να τους δώσουν την ευκαιρία να συμμετέχουν στη συλλογή τους. Καλούνται να ευαισθητοποιήσουν το κοινό σχετικά με τους μετανάστες και τα αίτια της μετεγκατάστασής τους (Johansson, 2015).

Υποστηρίζεται η αντίληψη ότι τα μουσεία μπορούν να φέρουν τους ανθρώπους κοντά. Είναι σε θέση να συμβιβάσουν τους διαφορετικούς ανθρώπους με σκοπό να μάθουν ο ένας από τον άλλον και να γεφυρώσουν τις διαφορές τους (Silverman, 2010). Επιπλέον, τα μουσεία θεωρούνται πολύτιμα εργαλεία για την εκπαίδευση των γηγενών σε θέματα όπως η ανοχή και η πολυπολιτισμικότητα (Bennett, 1995). Άλλοι πιστεύουν ότι τα μουσεία μπορούν πραγματικά να αλλάξουν τον κόσμο.

Ο Janes(2015) υποστηρίζει ότι τα μουσεία καλούνται να αναλάβουν ακτιβιστική δράση και να αναδείξουν κοινωνικά ζητήματα. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η σχέση μεταξύ μουσείων και ακτιβισμού, είναι σημαντικό να καθοριστεί η σημασία του όρου. Ο ακτιβισμός γενικά περιγράφει τις προσπάθειες που έχουν ως στόχο να επιτευχθεί μια κοινωνική αλλαγή. Με άλλα λόγια, ασχολείται με την εξεύρεση τρόπων για την «αλλαγή του κόσμου» με κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό ή περιβαλλοντικό τρόπο. Παρόλο που ο Janes (2015) αναφέρεται κυρίως στην ευαισθητοποίηση γύρω από οικολογικά θέματα, πολλές από τις δηλώσεις του μπορούν να έχουν ευρύτερη εφαρμογή. Υποστηρίζει ότι τα μουσεία θα πρέπει να δεσμεύονται δημόσια και να χρησιμοποιούν την ιδιότητά τους ως πολιτιστικοί οργανισμοί που απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη του κοινού, προκειμένου να βοηθήσουν στις κοινωνικο-περιβαλλοντικές αλλαγές. Για τον ίδιο, τα μουσεία που αρνούνται να προσαρμοστούν στη σύγχρονη κοινωνία και τις απαιτήσεις της, βρίσκονται σε κίνδυνο να μείνουν πίσω, καθώς δεν είναι σε θέση να αναλάβουν δράση και να αποτελέσουν μέρος της λύσης του προβλήματος.

Τέτοιες απόψεις, βρίσκουν εκτός από υποστηρικτές και τους αντιπάλους τους. Το κύριο επιχείρημα της αντίθετης πλευράς είναι ότι τα μουσεία πρέπει να είναι πνευματικά ουδέτερα και να προσπαθούν να μην ευθυγραμμίζονται με συγκεκριμένες ιδέες ή αξίες (Rodner & Preece, 2015). Η άποψη αυτή πηγάζει από την πεποίθηση ότι το μουσείο δεν πρέπει να εμφανίζεται ως πηγή της μίας και μοναδικής αλήθειας, αλλά ως ένα μέρος που επιτρέπει στους επισκέπτες να σχηματίσουν τη δική τους γνώμη. Εντούτοις, ζήτημα προκύπτει σε περιπτώσεις όπως μια ανθρωπιστική κρίση, όπου διακυβεύονται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα των ανθρώπων να εγκαταλείψουν τη χώρα τους, το δικαίωμα στο άσυλο, η πρόσβαση σε τρόφιμα, στέγαση, ιατρική περίθαλψη, ένδυση, και το δικαίωμα στην ασφάλεια. Σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές για την ανθρωπότητα τα μουσεία καλούνται να πάρουν σαφή θέση ως υποστηρικτές και υπερασπιστές τους και να προσπαθήσουν να επηρεάσουν ανάλογα την τοπική κοινότητα (Message, 2014).

Στον αντίποδα, λοιπόν, μπορεί να ειπωθεί ότι τα μουσεία είναι αναξιοποίητες πηγές γνώσης και ιδεών και ως εκ τούτου ιδανικές για κοινωνική συμμετοχή με στόχο την αύξηση της ευαισθητοποίησης και την αναζήτηση λύσεων σε παγκόσμια προβλήματα (Janes, 2015). Στην ουσία δεν πρόκειται για ζήτημα επιλογής πλευράς, αλλά για κοινωνική ευθύνη. Πλέον, ολοένα και περισσότερα μουσεία εμπλέκονται σε ακτιβιστικές προσπάθειες (Sandell, 2016). Όπως επισημαίνει και η Message (2014), τα μουσεία μπορούν να συμβάλουν στην πολιτική, οικονομική και νομική αλλαγή, αναγνωρίζοντας ότι απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ωστόσο, σε ότι αφορά την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, τα μουσεία ανά τον κόσμο μπορούν να βοηθήσουν τις κοινότητες να μάθουν, να κατανοήσουν και να συμπάσχουν με τους πρόσφυγες, συμβάλλοντας στη δημιουργία μιας πιο ανεκτικής κοινωνίας (Sandell, 2016). Αναμφισβήτητα, η ικανότητα ενός μουσείου να ευαισθητοποιήσει εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον τύπο και το μέγεθος του: τα μεγάλα μουσεία και τα μουσεία τέχνης, που βρίσκονται σε κοσμοπολίτικες πόλεις, μπορούν να προωθήσουν ευκολότερα ορισμένα μηνύματα και στόχους. Αυτό δεν αποκλείει μικρότερα και τοπικά μουσεία να αναλάβουν ανάλογη δράση, καθώς έχουν το πλεονέκτημα της γειννίας και κατ' επέκταση της στενότερης σχέσης με την τοπική κοινωνία. Συνακόλουθα, κάθε μουσείο μπορεί να συμβάλει στην ευαισθητοποίηση της κοινότητας,

εφόσον επιλέξει τις μεθόδους που ταιριάζουν καλύτερα στα χαρακτηριστικά, τα μέσα και τις δυνατότητές του (Silverman, 2010).

Τα μουσεία, μέσα από τη θέση που κατέχουν στην κοινωνία, έχουν τη δυνατότητα να ενδυναμώσουν τους επισκέπτες και να τους προβληματίσουν σχετικά με τα αίτια κοινωνικών ζητημάτων, όπως η προκατάληψη και η άγνοια, όροι που η κατανόησή τους είναι καθοριστικής σημασίας για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης των προσφύγων (Silverman, 2010). Αυτή, τουλάχιστον, θα έπρεπε να είναι ο στόχος των μουσείων, δεδομένου ότι η υλοποίηση μιας τέτοιας προσπάθειας δεν είναι εύκολη και χωρίς εμπόδια.

Αξιοποιώντας τους πόρους του μουσείου

Τα μουσεία έχουν πράγματι τη δυνατότητα να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση σχετικά με τις ανθρωπιστικές κρίσεις, όταν εφαρμόζουν προσεκτικά σχεδιασμένες πρωτοβουλίες. Ανάλογα μπορούν να ενεργήσουν προκειμένου να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη σχετικά με το προσφυγικό ζήτημα και τους νεοαφιχθέντες ανθρώπους. Αυτές οι πρωτοβουλίες μπορούν να βελτιώσουν την ανοχή των πολιτών της κοινωνίας υποδοχής, έτσι ώστε να τους ενθαρρύνουν να συμμετέχουν και να προωθήσουν τοπικές πρωτοβουλίες για τη βελτίωση της διαχείρισης των θεμάτων των προσφύγων.

Τα μουσεία είναι συνήθως επαρκώς εξοπλισμένα για να προωθήσουν την κοινωνική αλλαγή και έχουν την ικανότητα να επηρεάζουν και ακόμη και να μεταβάλλουν τις στάσεις, τις αξίες και κυρίως τη συμπεριφορά των επισκεπτών (Silverman, 2010). Συνεπώς, στον κοινωνικό ρόλο του μουσείου εντάσσεται και η κοινωνική εργασία. Στο πλαίσιο αυτό, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί κατά πόσο τα μουσεία μπορούν να ενεργοποιήσουν τους εθελοντές τους, έτσι ώστε να αναλάβουν δράση με στόχο την έμπρακτη συνεισφορά σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Αυτό σημαίνει άμεση βοήθεια στους ανθρώπους που έχουν ανάγκη σε περιοχές πληγείσες από φυσικές ή ανθρωπογενείς καταστροφές.

Κατ' επέκταση, αυτό συνεπάγεται ότι οι πρωτοβουλίες των μουσείων μπορούν να πραγματοποιηθούν εκτός του φυσικού και γεωγραφικού χώρου του μουσείου¹². Η

¹²Βλ. για παράδειγμα “Can Museums Really Help Refugees?”, Online διαθέσιμο στο <https://icom.museum/en/news/can-museums-really-help-refugees/>

επέκταση των πρωτοβουλιών του μουσείου πέρα από τα παραδοσιακά φυσικά ή γεωγραφικά όριά του φαίνεται να είναι μια από τις αναδυόμενες έννοιες της μουσειολογίας (Hein, 2005). Ο Hein (2005) μιλάει για την επανεξέταση των πρακτικών των μουσείων, προτρέποντας τα μουσεία να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με τις τοπικές κοινότητες τους. Αντίστοιχα, η Johansson (2015) αναφέρει ότι η έννοια του μουσείου εξελίσσεται και αναμένεται να θεωρηθεί ως μια εμπειρία που μπορεί να κινηθεί έξω από το κτίριο του μουσείου.

Πολλές συζητήσεις επικεντρώνονται στο πώς οι πρωτογενείς πόροι του μουσείου, δηλαδή οι συλλογές, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας του αναδυόμενου κοινωνικού ρόλου των μουσείων, χωρίς, ωστόσο, η στρατηγική του μουσείου να περιορίζεται μόνο σε πρωτοβουλίες που αφορούν αποκλειστικά τη συλλογή του. Σε αυτό το πλαίσιο, η Silverman (2010) προσεγγίζει τη συλλογή ως έναν μόνο από τους πολλούς υλικούς και άυλους πόρους που διαθέτει το μουσείο για να επιτύχει τους στόχους του. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι όταν ένα μουσείο εφαρμόζει μια πρωτοβουλία, όπως μια έκθεση, δεν χρησιμοποιεί απαραίτητα όλους τους πόρους του, αλλά επιλέγει μάλλον εκείνους που απαιτούνται για αυτόν τον συγκεκριμένο σκοπό. Ομοίως, είναι πιθανό να χρησιμοποιεί έναν συνδυασμό πόρων που δεν περιλαμβάνουν καθόλου τη συλλογή, όπως για παράδειγμα κατά τη διοργάνωση μιας θεματικής ομιλίας, ή μιας δράσης ή πρωτοβουλίας που αποσκοπεί στην ανακούφιση σε έκτακτες ανάγκες.

Δημιουργώντας ειρηνικές κοινότητες

Επιπλέον, τα μουσεία εκτός από τις εκθέσεις, δεσμεύονται να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε μια προσπάθεια δημιουργίας ενός συμμετοχικού μουσείου (participatory museum) (Simon, 2010), με εκδηλώσεις όπου μπορεί να συμμετέχει η τοπική κοινότητα. Τέτοιες πρωτοβουλίες επιβεβαιώνουν τη συζήτηση γύρω από την ικανότητα των μουσείων να συνεργάζονται με την τοπική κοινότητα και τη δυνατότητά τους να χρησιμοποιούν τη συλλογή τους ως μέσο προβληματισμού και μετάδοσης μηνυμάτων που αντικατοπτρίζουν τη σημερινή κοινωνία και τις ανάγκες της, όπως άλλωστε υποδεικνύεται από τον ορισμό του μουσείου σύμφωνα με τον ICOM.

Στο πλαίσιο αυτό, χρειάζεται ενεργή και ουσιαστική ενασχόληση με το νεοεισερχόμενο προσφυγικό πληθυσμό. Το μουσείο μπορεί να συνεισφέρει δομικά προς την κατεύθυνση αυτή. Ειδικότερα, το μουσείο μπορεί να είναι ένα σημείο συνάντησης (Clifford, 1997), ένας χώρος για γόνιμο και εποικοδομητικό διάλογο, με προκλήσεις και αντιπαραθέσεις, όπου άνθρωποι με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο και κοσμοθεωρία συναντιούνται, αλληλεπιδρούν, ανταλλάσσουν ιδέες ακόμη και αξίες. Το μουσείο δεν είναι απλώς μια συλλογή πολύτιμων αντικειμένων. Απεναντίας, είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι – οι επισκέπτες – που νοηματοδοτούν τα εκθέματα, τις συλλογές και τους χώρους του μουσείου. Το μουσείο δεν είναι ένας ιερός χώρος όπου πρέπει να ακούγονται αποκλειστικά οι επιστημονικές απόψεις, οι οποίες συνήθως εκφράζουν κάτι συγκεκριμένο και μονόπλευρο. Ο ρόλος των φορέων του πολιτισμού είναι να ενεργούν ως διαμεσολαβητές, πολιτισμικοί διερμηνείς που διευκολύνουν την εκπροσώπηση των διαφορετικών ατόμων και ομάδων (Vlachou, επιμ., 2017).

Και οι ίδιοι οι επιμελητές θα είχε ενδιαφέρον να μην προέβαιναν σε διακρίσεις ανάμεσα στο κοινό, διακρίνοντάς το σε μετανάστες - μη μετανάστες, πρόσφυγες – μη πρόσφυγες¹³. Όταν η εστίαση γίνεται σε τοπικό επίπεδο και με ενδιαφέρον στον τρόπο που αλληλεπιδρούν καθημερινά τα άτομα που συμβιώνουν σε μια περιοχή ή πόλη, είναι δυνατό να αναδειχθούν οι σχέσεις και οι δυναμικές που έχουν διαμορφωθεί σε τοπικό επίπεδο. Τέλος, τα μουσεία έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν τα εκθέματά τους με τρόπο ώστε να συμπεριλάβουν ή να αποκλείσουν διαφορετικούς πολιτισμούς. Μέσα από την αλληλεπίδραση (Silverman, 2010) με τους πρόσφυγες, τα μουσεία μπορούν να πληροφορηθούν σχετικά με την κουλτούρα των πρώτων καθώς και τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να διασφαλίσουν την ένταξή τους.

Όταν τα μουσεία συνεργάζονται με τις κοινότητες αναφορικά με κοινωνικά ζητήματα, και αναλαμβάνουν κοινωνική πρωτοβουλία συμβάλλουν στη δημιουργία βιώσιμων και ειρηνικών κοινοτήτων (Visser, 2016)¹⁴. Με εργαλείο το διάλογο, τα μουσεία έχουν τη δύναμη να συμβάλλουν στον περιορισμό των προκαταλήψεων και

¹³ Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο György Széllak στην έκθεσή του για τη συμμετοχή του στο CAMOC Migration Workshop *"I liked the examples when curators did not make a systematic distinction between migrants and non-migrants"*. Το εν λόγω workshop με θέμα τη μετανάστευση και τον ρόλο των μουσείων πόλεως συνδιοργανώθηκε από το CAMOC και το Ανοιχτό Μουσείο της Γλασκόβης (Open Museum/Glasgow Life Museums) και πραγματοποιήθηκε στη Γλασκόβη στις 25 -27 Νοεμβρίου 2015.

¹⁴ ό.π. υποσημ. 9

στερεοτυπικών ή αρνητικών αντιλήψεων που ενδέχεται να έχει η κοινότητα υποδοχής για τους πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο, συχνά ως αποτέλεσμα όσων προβάλλονται στα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Sandell, 2016). Το μουσείο προσφέρει μια εικόνα του παρελθόντος, βοηθά στην κατανόηση της κουλτούρας της χώρας υποδοχής, για καλύτερη ενσωμάτωση και μείωση του αισθήματος απομόνωσης, ενώ προσφέρει μια εξαιρετική ευκαιρία να έρθουν κοντά άτομα διαφόρων ηλικιών, με διαφορετικές καταβολές και εθνικότητες καθώς και να ενταχθούν σε υφιστάμενα δίκτυα άτομα με το ίδιο πολιτιστικό υπόβαθρο. Επιπλέον, ενθαρρύνεται ένας υγιής τρόπος ζωής, συμβάλλοντας στην ψυχική και σωματική ευεξία, ενώ παράλληλα ενισχύεται η δημόσια ζωή μέσω της ευαισθητοποίησης και της συμμετοχής στις τοπικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και την ευρύτερη συμμετοχή των πολιτών (Visser, 2016).

Κάθε χώρος, κάθε έργο ή έκθεση που σκοπό έχει να ενισχύσει την κοινότητα και να βελτιώσει τις σχέσεις της, μπορεί να θεωρηθεί ως μια πράξη ειρήνης. Τούτο γίνεται ακόμη πιο αισθητό, όταν τέτοιες δράσεις φέρνουν κοντά ομάδες ανθρώπων μεταξύ των οποίων ενδέχεται να υπάρχει ένταση, όπως είναι οι πρόσφυγες και οι κοινότητες υποδοχής (Visser, 2016).

Β' ΜΕΡΟΣ: Από τη θεωρία στην πράξη

Κεφάλαιο 5: Μουσειακά προγράμματα για τους πρόσφυγες

Σχεδιάζοντας μουσειακά προγράμματα

Τα μουσεία αφενός ως πολιτιστικοί οργανισμοί επιφορτισμένοι με τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και αφετέρου ως κοινωνικοί οργανισμοί αναμένεται να επιδεικνύουν ζωηρό ενδιαφέρον σχετικά με τη μετανάστευση, καθώς και να αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη διαδικασία της πολιτιστικής ενσωμάτωσης των προσφύγων (NEMO, 2016a).

Τέτοιες πολιτιστικές δράσεις που προσφέρονται από τα μουσεία θεωρούνται ως μέσα προώθησης και προβολής των τεχνών και της κουλτούρας των μειονοτήτων, συμβάλλοντας στη μείωση της κοινωνικής απομόνωσης και στην παροχή στο ευρύτερο κοινό της ευκαιρίας να έρθουν σε επαφή και να γνωρίσουν άλλους πολιτισμούς. Συνεπώς, είναι διττή η αξία τέτοιων δραστηριοτήτων. Αφενός, η ενίσχυση της πολιτισμικής ταυτότητας και η ενδυνάμωση των μειονοτήτων, αφετέρου η επικοινωνία με την κοινωνία υποδοχής (Netto, 2008).

Ανάλογα, βέβαια, με τον τύπο και την τοποθεσία τους, ορισμένα μουσεία δύνανται να συνδράμουν πιο ουσιαστικά από άλλα σε τέτοια θέματα. Ιδιαίτερα, τα μουσεία που βρίσκονται σε πόλεις που αντιμετωπίζουν συνεχείς μεταβολές λόγω μετανάστευσης είναι εκείνα που περισσότερο μπορούν να αποτυπώσουν όλη αυτήν την κινητικότητα και την αλλαγή της ταυτότητας της πόλης προσπαθώντας ταυτόχρονα να διευκολύνουν τη συνύπαρξη των φωνών των νεοεισερχομένων αλλά και των απόψεων της χώρας υποδοχής (Mouliou κ.ά., 2016).

Στη σύγχρονη πραγματικότητα των μεγάλων προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών, τα μουσεία αντιμετωπίζουν σειρά προκλήσεων, από το να απαντήσουν σε ερωτήματα σχετικά με τη μετανάστευση, έως το να εντοπίσουν τρόπους για γόνιμο διαπολιτισμικό διάλογο και απεικόνιση των πολιτισμικών διαφορών (Lanz, 2016). Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα μουσείων που έχουν σχεδιάσει και οργανώσει ειδικά προγράμματα προκειμένου να συμπεριληφθούν άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, όπως, εργαστήρια, εκθέσεις και άλλα είδη εκδηλώσεων (NEMO, 2016b· Vlachou, 2017). Με αυτόν τον τρόπο οι ομάδες –στόχοι, ήτοι οι νεοαφιχθέντες πρόσφυγες μπορούν να βιώσουν μια σημαντική μουσειακή εμπειρία, ενώ εξοικειώνονται με την

κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής και τον τρόπο που αυτή η κοινωνία προσεγγίζει τους διαφορετικούς πολιτισμούς, την τέχνη και την ιστορία.

Ειδικά για τη διαχείριση μιας προσφυγικής κρίσης είναι κρίσιμος ο σχεδιασμός αποτελεσματικών προγραμμάτων για την εισαγωγή των νεοεισερχόμενων πληθυσμών στην κοινωνία υποδοχής. Στον τομέα αυτό, τέτοια προγράμματα οργανώνονται ήδη από τις ΜΚΟ και τα κράτη, ενώ υποστηρίζονται και από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Χαρακτηριστικά, το 2004 το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ενέκρινε τις Κοινές Βασικές Αρχές (CBP) για την ένταξη, οι οποίες ένα χρόνο αργότερα εξελίχθηκαν σε σημεία δράσης που μπορούν να υιοθετούνται σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο (Council of the European Union, 2004). Σύμφωνα με τις Κοινές Βασικές Αρχές, είναι σκόπιμο οι μετανάστες να αποκτούν βασικές γνώσεις στη γλώσσα και την ιστορία της κοινωνίας υποδοχής, υπογραμμίζοντας τη σημασία των πολιτιστικών θεσμών στη διαδικασία ενσωμάτωσης¹⁵. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αναγνωρίζει τη συμβολή των ΜΚΟ σε αυτά τα προγράμματα και τονίζει άλλους παράγοντες που μπορούν να συμβάλουν στην υλοποίησή τους: εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδιωτικοί οργανισμοί και μουσεία.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες και τους Εξόριστους (ECRE) δηλώνει ότι τα προγράμματα αυτά αποτελούν σημαντικό εργαλείο ενσωμάτωσης και ο σωστός σχεδιασμός τους και η αποτελεσματική λειτουργία τους είναι προς όφελος τόσο των προσφυγικών πληθυσμών όσο και της κοινωνίας υποδοχής (Caritas, ECRE, 2006). Επιπλέον, επισημαίνονται συστάσεις και προτάσεις για τη φύση αυτών των προγραμμάτων που μπορούν να τις λάβουν υπόψη οι ενδιαφερόμενοι οργανισμοί (Caritas, ECRE, 2006· NEMO, 2016a και 2016b· Vlachou, 2017). Για παράδειγμα, θα πρέπει να είναι δωρεάν, χωρίς να προϋποθέτουν ήδη υπάρχουσες γνώσεις σχετικά με την κοινωνία υποδοχής, ενώ η συμμετοχή σε αυτά θα πρέπει να ενθαρρύνεται με θετικές μεθόδους και όχι με απειλή κυρώσεων. Σε διάφορες έρευνες περιλαμβάνονται κατευθυντήριες γραμμές και επιτυχημένα παραδείγματα για ανάλογα προγράμματα, ενώ κοινός τόπος είναι ότι τα μουσεία πρέπει να συμμετέχουν ενεργητικά στις πρακτικές ένταξης των προσφυγικών πληθυσμών (NEMO, 2016a και 2016b· Vlachou, 2017).

¹⁵Βλ. Και το Κοινό Πρόγραμμα για την Ένταξη, Πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Σεπτέμβριος 2005, COM (2005) 389, διαθέσιμο στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0389&from=EN>.

Ειδικότερα, η συμμετοχή των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο σε προγράμματα που οργανώνονται από μουσεία (National Museums Liverpool et al, 2007) σημαίνει και συνεπάγεται πληθώρα πραγμάτων. Από την παροχή ευκαιριών για συναναστροφή και κοινωνικοποίηση τόσο με άτομα της κοινότητας τους όσο και με άτομα με διαφορετικό υπόβαθρο ως τη δυνατότητα των προσφύγων και των αιτούντων άσυλο να μοιράζονται την πολιτιστική τους κληρονομιά καθώς και να μαθαίνουν περισσότερα για τον πολιτισμό, την κουλτούρα και την ιστορία της χώρας υποδοχής. Επιπλέον, επιτυγχάνεται βελτίωση της γενικής αίσθησης ευημερίας με παράλληλη μείωση της αίσθησης απομόνωσης και ενίσχυση της αυτοεκτίμησής τους. Εξίσου σημαντική είναι η υποστήριξη παιδιών και νέων να κάνουν κάτι θετικό και ευχάριστο, μέσα από τη δημιουργία ασφαλούς περιβάλλοντος όπου οι άνθρωποι μπορούν να μάθουν, να παίξουν και να χαλαρώσουν.

Τα εν λόγω προγράμματα μπορούν να έχουν θετικό αντίκτυπο και στον αριθμό των επισκεπτών του μουσείου. Οι πρόσφυγες αποτελούν μέρος του τοπικού πληθυσμού οπότε αποτελούν κοινό που ενδιαφέρει τα μουσεία να προσελκύσουν (Hatton, 2012). Μέσω τέτοιων προγραμμάτων το μουσείο συνδέεται άμεσα με την κοινότητα συμμετέχοντας ενεργά στα ζητήματά της. Παράλληλα, το μουσείο μπορεί να εμπνευστεί από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η τοπική κοινότητα για την οργάνωση σχετικών εκθέσεων που με τη σειρά τους θα συμβάλουν στην ευαισθητοποίηση του ευρύτερου κοινού (Davis, 2011· Silverman, 2010).

Καλές πρακτικές στην Ευρώπη

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η σύγχρονη Ευρώπη έχει κληθεί να αντιμετωπίσει την αθρόα προσέλευση προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών τα τελευταία χρόνια προσπαθώντας ταυτόχρονα να προσαρμοστεί και να βρει τους ρυθμούς της στη νέα πραγματικότητα. Πολλά είναι τα μουσεία που θέτουν ως πρωταρχικό τους στόχο την ενίσχυση των μετακινούμενων αυτών πληθυσμών και την υποστήριξή τους στη διαδικασία ένταξης στην κοινωνία υποδοχής. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες παρέχουν στους πρόσφυγες ένα ασφαλές πλαίσιο όπου μπορούν να αλληλεπιδρούν με τους ντόπιους, να μαθαίνουν τη γλώσσα και να εκφράζουν την πολιτιστική τους ταυτότητα στις νέες χώρες, δίνοντάς τους

την ευκαιρία να αποκτήσουν δεξιότητες και να κατανοήσουν την κουλτούρα της χώρας-υποδοχής (Vlachou, 2017).

Τα μουσεία καλούνται να αφουγκράζονται τις ανάγκες των νεοεισερχομένων αλλά και να συνομιλούν μαζί τους, να τους ρωτούν ευθέως και να συνυπολογίζουν τις πληροφορίες που προκύπτουν από έναν τέτοιο διάλογο. Μόνο τότε θα είναι βέβαιο ότι η έκθεση ή η πολιτιστική δράση που οργανώνεται για το κοινό αυτό, θα αφορά πράγματι τον πληθυσμό αυτό και συνεπώς θα προσελκύσει το ενδιαφέρον τους (Mouliou κ.ά., 2016). Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε το μουσείο του Friedrichschain – Kreuzberg Museum (Berlin), το οποίο σχεδίασε μια έκθεση για να προσελκύσει την τουρκική κοινότητα. Όπως ανέφερε ο υπεύθυνος του μουσείου το λάθος τους ήταν ότι αποφάσισαν το θέμα της έκθεσης υποθέτοντας τις ανάγκες και προτιμήσεις της κοινότητας, αντί να ζητήσουν όντως από τα μέλη της να τους επικοινωνήσουν τι είναι σημαντικό για εκείνους. Μόλις αυτό έγινε κατανοητό, το μουσείο άρχισε να προσελκύει άτομα από την κοινότητα και να συνεργάζεται μαζί τους με επιτυχία.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο περίφημο έργο του Ai Weiwei, το F-Lotus, στο Μουσείο Belvedere στη Βιέννη (De Bock, κ.ά., 2016). Ο Ai Weiwei είναι ένας σύγχρονος Κινέζος καλλιτέχνης και ακτιβιστής, ο οποίος προσπαθεί μέσα από την τέχνη του να ευαισθητοποιήσει το κοινό γύρω από ανθρωπιστικά ζητήματα, όπως η προσφυγική κρίση. Στο παρελθόν υπέστη και ο ίδιος απάνθρωπη κι εξευτελιστική μεταχείριση από τις κινεζικές αρχές, ενώ αναγκάστηκε να ζήσει κάτω από δύσκολες συνθήκες¹⁶, γεγονός που ενίσχυσε την ενσυναίσθησή του σε καταστάσεις όπως η συριακή κρίση. Είναι ιδιαίτερα ενεργός σε ζητήματα ευαισθητοποίησης σχετικά με τους πρόσφυγες από τη Συρία και τη στάση της Ευρώπης απέναντί τους¹⁷. Με την ανάδειξη της συριακής προσφυγικής κρίσης, ο καλλιτέχνης επισκέφθηκε επανειλημμένα τη Λέσβο, όπου ίδρυσε στούντιο για την παραγωγή έργων σχετικών με το θέμα¹⁸.

Το συγκεκριμένο έργο τέχνης είναι μια εγκατάσταση που αποτελείται από 1005 φορεμένα σωσίβια Σύριων προσφύγων, τα οποία επιπλέουν στη λίμνη, στην είσοδο του Μουσείου Belvedere, στη Βιέννη. Στους χώρους του Μουσείου Belvedere, ο Weiwei

¹⁶Βλ. <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-ai-weiwei-speaks-about-his-divisive-responses-to-the-syrian-refugee-crisis-lego-and-his-new-life-in-berlin>

¹⁷Βλ. <http://edition.cnn.com/style/article/ai-weiwei-berlin-life-jackets/index.html>

¹⁸ ό.π. υποσημ. 16

πραγματοποίησε, από τις 14 Ιουλίου έως τις 20 Νοεμβρίου 2016, ατομική έκθεση με τίτλο “Translocation-Transformation”, με θέμα τη μεταμόρφωση που προκαλείται από την απέλαση, τη μετανάστευση και τη σκόπιμη αλλαγή κατοικίας που υφίστανται άνθρωποι και αντικείμενα¹⁹. Η εγκατάσταση αποτελείται από 201 δακτυλίους, και πάνω στον καθένα ήταν τοποθετημένα πέντε σωσίβια, τα οποία είχαν φορεθεί από Σύριους πρόσφυγες²⁰. Τα σωσίβια ήταν κόκκινου, πορτοκαλί ή μπλε χρώματος και κάθε δακτύλιος επέπλεε σαν λουλούδι λωτού στη λίμνη στο πάρκο του Upper Belvedere, μέρος του Μουσείου Belvedere.

Εικόνα 1. *F Lotus* από τον Ai Weiwei στο Μουσείο Belvedere στη Βιέννη (Φωτογραφία ©Belvedere Museum Vienna), Πηγή: https://www.belvedere.at/bel_en/exhibition/ai_weiwei

Ο Ai Weiwei δημιούργησε την εγκατάσταση ως μέρος της συνεχιζόμενης εκστρατείας του για την ευαισθητοποίηση σχετικά με τη συριακή προσφυγική κρίση²¹. Τα σωσίβια επιστούν την προσοχή στην αβέβαιη τύχη των προσφύγων που τα φορούσαν, το λουλούδι του λωτού συμβολίζει την αγνότητα και τη μακροζωία και το F είναι ένα

¹⁹Βλ. <https://www.itsnicethat.com/news/ai-wei-wei-flotus-lifejackets-180716/>

²⁰Βλ. <https://www.dezeen.com/2016/07/20/f-lotus-ai-weiwei-installation-belvedere-museum-vienna-syrian-refugees-life-jackets/>

²¹Βλ. <https://www.dezeen.com/2016/07/20/f-lotus-ai-weiwei-installation-belvedere-museum-vienna-syrian-refugees-life-jackets/>

επαναλαμβανόμενο και προκλητικό μοτίβο στο έργο του Weiwei²². Το έργο στοχεύει στην αντιμετώπιση της τρέχουσας κρίσης των προσφύγων προβάλλοντας και καταδεικνύοντας τον αριθμό των προσφύγων που προσπαθούν να φτάσουν στην Ευρώπη. Επιδίωξη τόσο του καλλιτέχνη που φιλοτέχνησε το έργο όσο και του μουσείου που το φιλοξένησε ήταν να αναδείξουν το επισφαλές ταξίδι των προσφύγων μέσω της θάλασσας στην προσπάθειά τους να φτάσουν στην Ευρώπη και να υπογραμμίσουν την ανθρώπινη πτυχή της προσφυγικής κρίσης υπενθυμίζοντας την ευαλωτότητα αυτών των ανθρώπων.

Το έργο αυτό δείχνει τον αντίκτυπο ενός συγκεκριμένου καλλιτέχνη που χρησιμοποίησε τη φήμη του για να επιστήσει την προσοχή σε ένα κρίσιμο κοινωνικό ζήτημα, όπως είναι η συριακή προσφυγική κρίση, καθώς και του μουσείου που αποφάσισε να φιλοξενήσει τόσο το συγκεκριμένο έργο όσο και ολόκληρη την έκθεση του Weiwei. Συνοπτικά, η περίπτωση του F Lotus μπορεί να εκτιμηθεί ως μια επιτυχημένη δράση ενός μουσείου που προσπαθεί να ευαισθητοποιήσει τους επισκέπτες γύρω από τους πρόσφυγες, και συνεπώς, οι πρακτικές του θα μπορούσαν να υιοθετηθούν και από άλλα μουσεία.

Σε τελική ανάλυση, τα τελευταία χρόνια ένας μικρός αλλά σημαντικός αριθμός μουσείων έχει κάνει πολύτιμες προσπάθειες για να αντιπροσωπεύσει τη μετανάστευση, συμπεριλαμβανομένης της δημιουργίας μουσείων που είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένα στο συγκεκριμένο θέμα (Peressut, Lanz & Postiglione, 2013). Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου μνήμες των μεταναστών και άλλων ομάδων του πληθυσμού έχουν αγνοηθεί από την ιστορική αφήγηση των μουσείων, ειδικά στην Ευρώπη, προκειμένου να αποφευχθεί ο χαρακτηρισμός τους ως «χωρών μετανάστευσης» (Hoerder, 2006). Τα μουσεία σε αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται να βρίσκονται ανάμεσα σε δύο αντίθετες ανάγκες: εκείνη της εκπροσώπησης ένας πολυπολιτισμικού πληθυσμού που αντικατοπτρίζει τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας και ταυτόχρονα την ανάγκη να παραμείνουν πιστά στο παρελθόν που τα θέλει να εκπροσωπούν μια εθνική ταυτότητα (Whitehead, Eckersley, Lloyd & Mason, 2016).

Κρίνεται αναγκαίο τα μουσεία να αναλάβουν δράση για να αντικατοπτρίζουν τα θέματα μετανάστευσης, ανεξάρτητα από τις προσπάθειες κάθε κυβέρνησης να απλοποιήσει την πολιτισμική πολυπλοκότητα για χάρη ενός «αρμονικού έθνους» (Lleras, 2014). Μολοταύτα, πολλά μουσεία δεν εμπνέονται ούτε παρακινούνται να ανανεώσουν

²² Ό.π. υποσημ. 21

τις λειτουργίες τους και να ασχοληθούν με τα σημερινά κοινωνικά ζητήματα, ενδεχομένως λόγω έλλειψης στρατηγικού οράματος, πόρων και κατάλληλα εκπαιδευμένου προσωπικού.

Καλές πρακτικές στην Ελλάδα

Παρακάτω θα ακολουθήσει αναφορά και σχολιασμός δύο εξαιρετικών μουσειακών πρακτικών που έχουν βρει πεδίο εφαρμογής σε ελληνικό επίπεδο και συγκεκριμένα το ένα στην Αθήνα και το δεύτερο στη Θεσσαλονίκη. Ο λόγος πίσω από την εστίαση στα ελληνικά προγράμματα βρίσκεται στο γεγονός ότι η Ελλάδα έχει υποδεχθεί τεράστιο αριθμό προσφύγων είτε ως τόπος προορισμού είτε ως χώρα διέλευσης (transit) στην προσπάθεια πολλών να μεταβούν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Το πρόγραμμα “*Face Forward ... into my home*” υλοποιήθηκε και παρουσιάστηκε από το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ)²³ στην Αθήνα. Πρωταρχική επιδίωξη του προγράμματος ήταν η συμμετοχή των προσφύγων στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής τους, δηλαδή της Ελλάδας, η ουσιαστικότερη κατανόηση του προσφυγικού ζητήματος και η ευαισθητοποίηση του κοινού στο συγκεκριμένο θέμα. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι η επίσκεψη σε μουσείο και η ενασχόληση με την τέχνη και τον πολιτισμό ενδέχεται να μην αποτελεί προτεραιότητα του προσφυγικού πληθυσμού, στόχος του προγράμματος ήταν να δώσει το χώρο και το χρόνο στους συμμετέχοντες πρόσφυγες να προβληματιστούν και να εκφραστούν πάνω σε ζητήματα που απασχολούν τον σύγχρονο άνθρωπο.

Το “*Face Forward ... into my home*” υλοποιήθηκε σε τρεις φάσεις, ενώ συμμετείχαν σε αυτό είκοσι εθελοντές πρόσφυγες, διαφορετικών εθνικοτήτων, οι οποίοι είχαν έρθει πρόσφατα στην Ελλάδα και ζούσαν στην Αθήνα. Στην πρώτη φάση πραγματοποιήθηκαν δώδεκα συναντήσεις, στις οποίες με αφορμή έργα τέχνης από τη συλλογή του μουσείου, οι συμμετέχοντες μοιράζονταν αναμνήσεις, εμπειρίες και επιθυμίες τους. Με τον τρόπο αυτό, σκιαγραφήθηκαν δώδεκα διαφορετικά ανθρώπινα πορτρέτα. Από τις προσωπικές αφηγήσεις των συμμετεχόντων προσφύγων αναδείχθηκαν

²³ Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ) σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR), με τη χρηματοδότηση του τμήματος Πολιτικής Προστασίας και Ανθρωπιστικής Βοήθειας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ECHO), στο πλαίσιο του προγράμματος ESTIA.

συναισθήματα, προσωπικότητες και απόψεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά και κοινά όνειρα και επιθυμία για ουσιαστική επικοινωνία (Τσέκου & Βασταρδής, 2018).

Στη δεύτερη φάση, έχοντας πια αποκτήσει σχέση οικειότητας με το φωτογράφο, δημιουργήθηκαν φωτογραφικά πορτρέτα όλων των συμμετεχόντων, πορτρέτα που είναι εν δυνάμει ψυχογραφήματά τους. Στην τρίτη και τελευταία φάση του προγράμματος οργανώθηκε και παρουσιάστηκε στο ΕΜΣΤ έκθεση, η οποία περιελάμβανε τα πορτρέτα και τις ηχογραφημένες προσωπικές αφηγήσεις των συμμετεχόντων.

Εικόνα 2. *Face Forward ... into my home.. στην Κρήτη*. Πηγή: <https://cretazine.com/agenda/item/3801-face-forward-into-my-home-paralliles-ekdiloseis>

Το *Face Forward ...into my home*” φαίνεται να πέτυχε το διπλό του στόχο. Οι συμμετέχοντες πρόσφυγες συγκινήθηκαν και προβληματίστηκαν από τα έργα τέχνης²⁴, ενώ απόλαυσαν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα και τις συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν²⁵. Παράλληλα, οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να δούνε τα πρόσωπα των προσφύγων που συμμετείχαν, να ακούσουν τις φωνές τους και να διαπιστώσουν αφενός ότι είναι πολλά όσα τους συνδέουν αφετέρου ότι τα όποια

²⁴Βλ. <http://www.faceforward.gr/prosopa-istories/hassan/>

²⁵Βλ. <http://www.faceforward.gr/prosopa-istories/amin/>

διαφορετικά στοιχεία όχι μόνο δεν τους χωρίζουν παρά κάνουν την κοινωνία πιο ενδιαφέρουσα και πλουραλιστική, όπως προκύπτει και από τα σχόλια των ίδιων των επισκεπτών²⁶.

Επιπλέον, παρουσιάστηκε το προσφυγικό ζήτημα με διαφορετικό τρόπο, και συγκεκριμένα με λιγότερη σκληρότητα και απελπισία, και περισσότερη ελπίδα και σεβασμό στο νεοεισερχόμενο πληθυσμό (Τσέκου & Βασταρδής, 2018). Μάλιστα, χάρη στην επιτυχημένη παρουσίασή του στην Αθήνα, το διαδραστικό πρόγραμμα παρουσιάστηκε στη συνέχεια στο Ηράκλειο Κρήτης²⁷, στη Θεσσαλονίκη²⁸ και στην Ολυμπία²⁹. Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι το πρόγραμμα ενέπνευσε τόσο τον χορογράφο Aakash Odedra³⁰ όσο και τους μαθητές του 2^{ου} Λυκείου Αμαρουσίου, οι οποίοι δημιούργησαν τη θεατρική παράσταση με τίτλο «Φωνές ικεσίας· από τις Ικέτιδες του Αισχύλου στους σύγχρονους ικέτες»³¹ βασισμένη στις Ικέτιδες του Αισχύλου με επιρροές από σύγχρονα κείμενα και μαρτυρίες προσφύγων εμπνευσμένες από την έκθεση “*Face Forward ...into my home*”.

Στη δεύτερη περίπτωση, το Κέντρο Διάδοσης Επιστημών και Μουσείο Τεχνολογίας ΝΟΗΣΙΣ³² υποδέχεται παιδιά από κέντρα φιλοξενίας προσφύγων στη Θεσσαλονίκη³³ και τους προσφέρει επιστημονικά, εκπαιδευτικά, πολιτιστικά και κοινωνικά προγράμματα. Βασική επιδίωξη του μουσείου είναι να συμβάλει με την τεχνογνωσία και την πολιτιστική του αξία στην ενσωμάτωση των παιδιών και των οικογενειών τους στην ελληνική κοινωνία³⁴ μέσω της εξοικείωσής τους με κοινωνικές και επιμορφωτικές δράσεις στη χώρα υποδοχής τους.

²⁶Βλ. <https://faceforward.gr/wp-content/uploads/pdf/Visitors-Book-Athens.pdf>

²⁷Βλ. <http://www.faceforward.gr/nea-crete/>

²⁸Βλ. <http://www.faceforward.gr/nea-thessaloniki/>

²⁹Βλ. <http://www.faceforward.gr/nea-olympia/>

³⁰Βλ. <http://www.faceforward.gr/o-aakash-odedra-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-face-forward-home/>

³¹Βλ. <http://www.faceforward.gr/theatriki-parastasi-mathitwn-2ou-lukeiou/>

³² NOESIS – Thessaloniki Science Centre and Technology Museum. Πρόκειται για έναν πολιτιστικό και επιμορφωτικό φορέα, μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που προσφέρει στο κοινό το περιβάλλον για τη γνωριμία και την κατανόηση των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας και παρεμβαίνει σε θέματα τεχνικού πολιτισμού.

³³ Το πρόγραμμα διεξάγεται σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ, τους Δήμους Θέρμης και Θεσσαλονίκης, και την υποστήριξη τοπικών εταιρειών και πολυάριθμων μη κερδοσκοπικών οργανισμών.

³⁴Ανακτήθηκε στις 31/04/2017 από <https://www.noesis.edu.gr/prosfiges/>

Όπως ανέφερε ο Θανάσης Κοντονικολάου, Γενικός Διευθυντής του ΝΟΗΣΙΣ, η επιστήμη πρέπει να είναι προσιτή σε όλους (Vlachou, 2017). Στο πλαίσιο αυτό, παιδιά προσφύγων έχουν τη δυνατότητα να επισκεφθούν το Μουσείο Τεχνολογίας με τη βοήθεια ενός ξεναγού που μιλάει τη μητρική τους γλώσσα, καθώς και να παρακολουθήσουν εκπαιδευτική ταινία που ασχολείται με τα θαύματα του κόσμου, επίσης στη μητρική τους γλώσσα. Παράλληλα, έχουν την ευκαιρία να παίξουν στο τεχνολογικό πάρκο με διαδραστικά εκθέματα που καθιστούν την εκμάθηση της φυσικής μια διασκεδαστική διαδικασία. Τέλος, στην έκθεση για την αρχαία ελληνική τεχνολογία, οι ανήλικοι πρόσφυγες έχουν τη δυνατότητα να γνωρίσουν την αρχαία τεχνολογία και τις εφευρέσεις των αρχαίων Ελλήνων επιστημόνων, ενώ στην έκθεση αυτοκινήτων μαθαίνουν για την ιστορία και την τεχνολογία πίσω από την κατασκευή ενός αυτοκινήτου και την ανάπτυξη αυτής της βιομηχανίας (Vlachou, 2017).

Εικόνα 3. Το ΝΟΗΣΙΣ υποδέχεται παιδιά προσφύγων. Πηγή: <https://www.voria.gr/index.php/article/to-noisis-ipodechete-gia-2i-chronia-pedia-prosfigon>

Οι δραστηριότητες πραγματοποιούνται στη γλώσσα των παιδιών, δεδομένου ότι στόχος του προγράμματος είναι να κερδίσουν το ενδιαφέρον τους και να τα ενδυναμώσουν στη διαδικασία ένταξης. Μάλιστα σε συνδυασμό με τα μαθήματα ελληνικών που

παρακολουθούν επιτυγχάνεται η ενεργότερη συμμετοχή τους και διευκολύνεται η σταδιακή συνύπαρξή τους με τα παιδιά της περιοχής. Πράγματι, η δράση αγκαλιάστηκε τόσο από τα παιδιά όσο και από τους γονείς τους. Τα παιδιά φεύγουν ενθουσιασμένα, ενώ οι γονείς είναι χαρούμενοι που τα παιδιά τους εμπλέκονται σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Εξίσου θετική έχει υπάρξει και η αντίδραση των υπόλοιπων επισκεπτών του μουσείου και της τοπικής κοινωνίας παρά τις όποιες αρχικές επιφυλάξεις αναφορικά με την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Εντούτοις, σε σύντομο χρονικό διάστημα, υποστήριξαν πραγματικά τη δράση και επέδειξαν αλληλεγγύη και καλή θέληση σε όσους έχουν ανάγκη. Τέλος, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι το NOHSIS έλαβε παγκόσμια τιμητική διάκριση³⁵ για το εν λόγω πρόγραμμα από τη διεθνή Ένωση Επιστημονικών και Τεχνολογικών Κέντρων (ASTC), ενώ σημειώθηκε και θετική ανταπόκριση από τα μέσα ενημέρωσης.

Συνεπώς, μια τέτοια δράση συνιστά ένδειξη συνεισφοράς, αλληλεγγύης και συνείδησης και μάλιστα επιτυγχάνει διττό σκοπό. Αφενός τη συμβολή στην ομαλή κοινωνική ενσωμάτωση των νεοεισερχόμενων προσφύγων στις δομές και το περιβάλλον της καθημερινής ζωής της χώρας μέσα από την πρόσβασή τους στον πολιτισμό και τη συνακόλουθη ψυχολογική και πνευματική τους ανάταση, αφετέρου την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας προς την κατεύθυνση αυτή.

Προκλήσεις και προβληματισμοί

Γίνεται δεκτό ότι κάθε μουσειακό πρόγραμμα έχει τα δικά του πλεονεκτήματα και τις δικές του αδυναμίες. Σε έναν ιδανικό κόσμο, τα προγράμματα πολιτιστικής ενσωμάτωσης θα αποτελούσαν μέρος ενός ευρύτερου σχεδιασμού και θα συμπεριελάμβαναν εκτός από το πολιτιστικό υπόβαθρο του προσωπικού των μουσείων και τη συλλογή τους ως σημεία εκκίνησης, περαιτέρω, και τη συνεργασία μεταξύ μουσείων και άλλων οργανισμών ή φορέων, επιδιώκοντας την ανταλλαγή ιδεών, την εμβάθυνση, την κατανόηση και τη βελτιστοποίηση των πρακτικών τους, δημιουργώντας παράλληλα πολύ διαφορετικές δραστηριότητες.

Σε κάθε περίπτωση, κρίνεται επιβεβλημένο, πριν από το σχεδιασμό πολιτιστικών προγραμμάτων που προορίζονται για τους πρόσφυγες, να προηγείται έρευνα και μελέτη

³⁵Βλ. στο <https://www.noesis.edu.gr/astc-award2017/>.

της κουλτούρας τους, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με την κουλτούρα του τόπου προέλευσής τους. Λανθασμένα υπάρχει σε πολλές κοινωνίες υποδοχής η πεποίθηση ότι οι πρόσφυγες αποτελούν ένα ομοιογενές πλήθος, λαμβάνοντας κατά νου επιφανειακά κυρίως χαρακτηριστικά, όπως η διατροφή, η ένδυση ή ορισμένες κοινωνικές πρακτικές. Στην πραγματικότητα αποτελούν ένα πολυσχιδές κοινό (Vlachou, 2017). Δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο μοντέλο πρόσφυγα που να περικλείει όλους αυτούς τους ανθρώπους, ενώ είναι γεγονός ότι κάθε χώρα εμπεριέχει ποικιλία πολιτιστικών στοιχείων, τα οποία δεν είναι ούτε απαραίτητο ούτε αυτονόητο ότι τα μοιράζονται όλοι οι πολίτες της (Penninx, 2007). Συνεπώς, ακόμη και στην περίπτωση που οι πρόσφυγες έχουν κοινή χώρα καταγωγής, διαφοροποιούνται αναφορικά με τις κοινωνικές τους καταβολές, το πνευματικό ή εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο κλπ.

Οι πρόσφυγες της σύγχρονης προσφυγικής κρίσης, οι οποίοι βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας, προέρχονται κυρίως από χώρες της Ασίας, όπως από τη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν, και την Αφρική. Συνεπώς, προέρχονται από πολύ διαφορετικό υπόβαθρο σε σύγκριση με τις δυτικές χώρες υποδοχής. Οι γλώσσες που μιλούν είναι συνήθως τα αραβικά και τα φαρσί, και λίγοι είναι αυτοί που μιλούν και κατανοούν αγγλικά. Επίσης, ο μεγαλύτερος αριθμός είναι μουσουλμάνοι. Εντούτοις, υπάρχουν διαφορετικά δόγματα στο ίδιο το Ισλάμ, ενώ πολλοί προέρχονται από διάφορες θρησκευτικές μειονότητες (Buber-Ennsner, Goujon, Kohlenberger & Rengs, 2018), όπως είναι οι Ισμαηλίτες ή οι Γιαζίντι, και άλλοι είναι χριστιανοί. Αυτές οι διαφορές θα πρέπει, επομένως, να συνυπολογίζονται στο σχεδιασμό και την υλοποίηση τέτοιων πολιτιστικών προγραμμάτων, πρόκληση που τα μουσεία καλούνται να υπερκεράσουν. Η ενίσχυση της ενότητας μέσα σε αυτήν την ποικιλομορφία, θα μπορούσε να επιτευχθεί με την εστίαση στις κοινές τους εμπειρίες και σε εκείνα τα στοιχεία που τους ενώνουν (Lanz, 2016).

Συνεπώς, όπως τα προγράμματα ενός μουσείου πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τον πλουραλιστικό χαρακτήρα του κοινού στο οποίο απευθύνονται και τις εκάστοτε ανάγκες του (Μούλιου, 2014), αποφεύγοντας τις στερεοτυπικές αντιλήψεις, ανάλογη προσπάθεια πρέπει να καταβάλλεται και στην προετοιμασία πολιτιστικών προγραμμάτων που απευθύνονται κυρίως σε προσφυγικό πληθυσμό. Ωστόσο, τέτοιες πολιτιστικές δραστηριότητες καλό είναι να μην αφορούν αποκλειστικά θέματα σχετικά με το άσυλο,

την ελευθερία, το δύσκολο ταξίδι στη χώρα υποδοχής κ.ά., έτσι ώστε να επιτυγχάνεται μεγαλύτερος κοινωνικός αντίκτυπος (Mouliou κ.ά., 2016).

Εξίσου σημαντική πρόκληση για τα μουσεία είναι η εξασφάλιση της προσβασιμότητας των προγραμμάτων από τους ανθρώπους για τους οποίους τα δημιουργούν (NEMO, 2016α). Ενώ οι τέχνες και ο πολιτισμός δύνανται να προάγουν την κοινωνική ένταξη και την ευημερία μεταναστών και προσφύγων, υπάρχουν αρκετές εγγενείς δυσκολίες. Ερωτήματα όπως: εάν και πότε θα τα παρακολουθήσουν οι άνθρωποι, πώς θα ενημερωθούν για τα προγράμματα και πώς θα παρακινηθούν να συμμετάσχουν, είναι μόνο μερικά από αυτά που ανακύπτουν κατά το σχεδιασμό τους, δεδομένου ότι η προσέλκυση περιθωριοποιημένων ομάδων του πληθυσμού είναι δύσκολη (Καλεσοπούλου, 1999) και οι πρόσφυγες συχνά δεν έχουν επαρκή κίνητρα για να συμμετάσχουν³⁶.

Ειδικότερα, παρά το γνήσιο συχνά ενδιαφέρον υπηκόων τρίτων χωρών να παρακολουθήσουν ή να συμμετέχουν σε καλλιτεχνικές και πολιτιστικές δράσεις, στερούνται στην πράξη αυτής της επιλογής εξαιτίας της έλλειψης οικονομικών πόρων ή της αδυναμίας κατανόησης της γλώσσας (Le & Fujimoto, 2010). Άλλα εμπόδια που συχνά επισημαίνονται είναι η απουσία προηγούμενης έκθεσης σε ανάλογες μορφές τέχνης ή ακόμη και η μη εξοικείωση με ζητήματα σεξουαλικής φύσης και διαχωρισμού των φύλων για παράδειγμα (Netto, 2008). Επιπλέον, η ίδια η φύση της επίσημης «δυτικής» τέχνης συχνά αποκλείει τους πρόσφυγες και μετανάστες ή μειώνει περαιτέρω τις πιθανότητες να εισέλθουν στο χώρο της τέχνης και του πολιτισμού, αφήνοντάς τους στο περιθώριο της πολιτιστικής ζωής (Bergsgard & Vassenden, 2015).

Ένα άλλο περίπλοκο θέμα είναι το πώς απεικονίζεται ο πόλεμος στα μουσεία (Haymond, 2015). Ο πόλεμος είναι ένα μεγάλο κεφάλαιο στη ζωή πολλών από τους σύγχρονους πρόσφυγες και για πολλούς ο λόγος για τον οποίο επέλεξαν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους. Μέσα από την κατανόηση της τραγωδίας ενός πολέμου, η κοινωνία υποδοχής μπορεί να κατανοήσει και να συναισθανθεί τους νεοεισερχόμενους ανθρώπους και να δικαιολογήσουν την πιθανή μετατραυματική συμπεριφορά που ενδέχεται να επιδεικνύουν. Δεδομένου ότι πρόκειται για ένα εξαιρετικά δύσκολο θέμα, το μουσείο

³⁶ Το γεγονός αυτό επισημάνθηκε και από τη Salma, μία από τους συντονιστές του ιδιαίτερα επιτυχημένου “Multaka project” στη συνέντευξη που πραγματοποιήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας.

οφείλει να είναι «προσεκτικό» στην απόδοσή του (Haymond, 2015). Επιπλέον, η ιστορία που περιβάλλει έναν πόλεμο είναι πάντα εξαιρετικά περίπλοκη και μεγάλη. Ωστόσο, σε έναν πόλεμο, όπου υπάρχουν διάφοροι εμπλεκόμενοι και πολλαπλές ερμηνείες, τα μουσεία οφείλουν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με την κατάσταση των προσφύγων και στην ενίσχυση της συμπάθειας προς το πρόσωπό τους.

Από όλα τα ανωτέρω επιβεβαιώνεται ότι η διαδικασία σχεδιασμού μουσειακών προγραμμάτων δεν είναι πάντα απλή και απαιτεί χρόνο και φροντίδα για την επίτευξη αποτελεσμάτων. Επιπλέον, κρίνεται επιβεβλημένο να λαμβάνεται υπόψη η ποικιλομορφία των ίδιων των κοινοτήτων των προσφύγων, καθώς δεν πρόκειται για μια ομοιογενή ομάδα, δεδομένου ότι και στις κοινότητες των προσφύγων, όπως και σε κάθε άλλη, ενυπάρχουν πολλές διαφορές και ενίοτε διαφωνίες (Penninx, 2005). Είναι, επομένως, απαραίτητο οι πολιτιστικοί οργανισμοί, ανάμεσα στους οποίους ανήκουν τα μουσεία, να συνεργάζονται στενά με τους φορείς που υποστηρίζουν τον προσφυγικό πληθυσμό, ώστε να διασφαλίζεται ότι οι παρεμβάσεις τους είναι κατάλληλες και σχεδιάζονται με σαφή επίγνωση των αναγκών των κοινοτήτων των προσφύγων που στοχεύουν να πλαισιώσουν και στις οποίες απευθύνονται (Lockowandt, 2013).

Κεφάλαιο 6: Εμπειρική μελέτη περίπτωσης: Πρόγραμμα “Multaka: Museum as Meeting Point” στο Βερολίνο

Εισαγωγικά και μεθοδολογία

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης περίπτωσης αποτελεί το πολυβραβευμένο³⁷ πρόγραμμα “Multaka: Museum as Meeting Point – Refugees as Guides in Berlin Museums”, το οποίο λαμβάνει χώρα στο Βερολίνο. Επιλέχθηκε καθώς φαίνεται να αποτελεί ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αξιοποίησης της δυναμικής του μουσείου στην κοινωνική ενσωμάτωση και ένταξη των προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής. Επίσης, η Γερμανία αποτελεί μία από τις ευρωπαϊκές χώρες που ιδιαίτερα το 2015 υποδέχθηκε πολύ μεγάλο αριθμό προσφύγων, κυρίως από τη Συρία. Για τη διερεύνηση των παραπάνω πραγματοποιήθηκε συνέντευξη με μία από τους συντονιστές του προγράμματος, τη συριακής καταγωγής Salma Jreige³⁸, καθώς και παρακολούθηση δύο ξεναγήσεων του προγράμματος στις 27.02.2019 στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης με ξεναγό τον ιρακινής καταγωγής Hussam Zahim Mohammed³⁹, και στις 27.03.2019 στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο με ξεναγό τον συριακής καταγωγής Khaled Al Haddad. Ακολουθεί παρουσίαση και ανάλυση του προγράμματος “Multaka” και των συμπερασμάτων που εξήχθησαν.

Αρχικά πραγματοποιήθηκε επικοινωνία με μία από τους υπεύθυνους του προγράμματος και συγκεκριμένα τη Salma Jreige με σκοπό την παραχώρηση εκ μέρους της συνέντευξης στα πλαίσια της παρούσας μελέτης. Αφού προηγήθηκε πλήρης

³⁷ Το “Multaka” κέρδισε το “Award for cultural Projects with participation of refugees” σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο στις 21.05.2016. Βραβεύτηκε με τον χαρακτηρισμό “Outstanding” από την πρωτοβουλία “Germany, the land of ideas” και τη Deutsche Bank σε εκδήλωση στις 10.11.2016. Ήταν, επίσης, υποψήφιο για το βραβείο German Engagement to 2016. Τον Οκτώβριο 2017 το “Multaka” κέρδισε το βραβείο Popular Choice Prize του zenith Photo Award ανάμεσα σε 53 projects. Επίσης, στα Museum & Heritage Awards 2018 που πραγματοποιήθηκαν στο London βραβεύτηκε με ‘special recognition’ στην κατηγορία ‘International Award’. Βλ. για περισσότερα στο <https://multaka.de/en/1031-2/>

³⁸ Η Salma είναι πρόσφυγας Συριακής καταγωγής. Είναι απόφοιτος της Νομικής σχολής στη Δαμασκό της Συρίας και βρίσκεται στο Βερολίνο εδώ και περίπου 4,5 χρόνια. Δραστηριοποιείται στο Multaka project από την πρώτη στιγμή της υλοποίησής του το 2015. Αρχικά, ήταν μία από τους 19 ξεναγούς που πραγματοποιούσαν τις ξεναγήσεις στα τέσσερα μουσεία του Βερολίνου και από το Φεβρουάριο του 2017 ως μία από τους συντονιστές πλέον του προγράμματος, ενώ εξακολουθεί να κάνει ξεναγήσεις, κυρίως στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο.

³⁹ Επίσης συντονιστής του προγράμματος.

ενημέρωσή της σχετικά με το θέμα και τους σκοπούς της έρευνας, η Salma αποδέχθηκε την πρόσκληση, οπότε συμφωνήθηκε ο τόπος και ο χρόνος της συνέντευξης.

Πριν τη διεξαγωγή της συνέντευξης, σχεδιάστηκε ο οδηγός συνέντευξης (Mason, 2011), αποτελούμενος από μια σειρά θεματικών, καθεμιά από τις οποίες περιλάμβανε ειδικότερες ερωτήσεις και καθοδηγητικές φράσεις (λέξεις-κλειδιά) ανά θεματική. Οι θεματικές διαμορφώθηκαν μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα και επισκόπηση. Ως εργαλείο χρησιμοποιήθηκε η ημι-δομημένη, σε βάθος συνέντευξη, δεδομένου ότι βασικά πλεονεκτήματα των ημι-δομημένων συνεντεύξεων συνιστούν το ανεπίσημο ύφος, που προσιδιάζει σε συζήτηση, η θεματοκεντρική προσέγγιση, η διάδραση με τον ερωτώμενο, καθώς και η δυνατότητα άντλησης πληροφοριών για ζητήματα εκτός της οπτικής του συνεντευκτή-ερευνητή (Burgess, 1984).

Την ημέρα της συνέντευξης, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης στο Βερολίνο, η Salma υπέγραψε το σχετικό παραχωρητήριο συνέντευξης. Η συνέντευξη ηχογραφήθηκε, ενώ της επισημάνθηκε η δυνατότητα να αποσυρθεί από την έρευνα μέσα σε διάστημα δύο εβδομάδων, καθώς έπειτα θα ακολουθούσε η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης και ανάλυσης της συνέντευξης.

Παρουσίαση του προγράμματος

Το Multaka ξεκίνησε στο Βερολίνο τον Δεκέμβριο του 2015 και διοργανώθηκε σε συνεργασία με τέσσερα μουσεία του Βερολίνου, και συγκεκριμένα το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης (Museum für Islamische Kunst), το Μουσείο Μέσης Ανατολής (Vorderasiatisches Museum), το Μουσείο Μπόντε (Museum für Byzantinische Kunst ή Bode Museum) και το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο (Deutsches Historisches Museum)⁴⁰. Στο πλαίσιο του εν λόγω προγράμματος, δεκαεννέα πρόσφυγες ή μετανάστες συριακής ή ιρακινής καταγωγής εκπαιδεύτηκαν ώστε να γίνουν ξεναγοί πραγματοποιώντας ξεναγήσεις σε ένα από τα τέσσερα αυτά μουσεία.

Οι ξεναγήσεις γίνονται στη μητρική τους γλώσσα (αραβικά) για 20 έως 50 συμμετέχοντες και είναι δωρεάν. Αρχικά απευθύνονταν σε αραβόφωνο προσφυγικό

⁴⁰ Εκτός από το Deutsches Historisches Museum, τα υπόλοιπα τρία από τα συνεργαζόμενα μουσεία ήταν κρατικά – το Museum für Islamische Kunst, το Vorderasiatisches Museum και το Skulpturensammlung και το Museum für Byzantinische Kunst.

πληθυσμό, που είχε πρόσφατα εγκατασταθεί στο Βερολίνο, ενώ από το καλοκαίρι του 2018 πραγματοποιούν επιπλέον ξεναγήσεις στα γερμανικά και τα αγγλικά. Τα τέσσερα μουσεία που συμμετέχουν βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση και καλύπτουν την ιστορία από τη Μέση Ανατολή, το Βυζάντιο και την Ισλαμική περίοδο μέχρι την πιο πρόσφατη γερμανική ιστορία. Στα ως άνω μουσεία, οι συμμετέχοντες έχουν την ευκαιρία να θαυμάσουν εκθέματα τόσο από τον τόπο καταγωγής τους όσο και από τη Γερμανία. Συνεπώς, συνδέεται η πολιτιστική κληρονομιά των χωρών προέλευσης των συμμετεχόντων ξεναγών καθώς και των νεοαφιχθέντων προσφύγων με την ιστορία της νέας χώρας υποδοχής⁴¹.

Οι ξεναγοί, ο συνολικός αριθμός των οποίων σήμερα είναι περίπου είκοσι πέντε, είναι όλοι ιδιαίτερα μορφωμένοι, χωρίς, ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς να έχουν προηγούμενη εμπειρία με μουσεία⁴². Απεναντίας, προέρχονται όλοι από πολύ διαφορετικό μεταξύ τους εκπαιδευτικό υπόβαθρο, και αυτό αναφέρει η Salma επηρεάζει τις ξεναγήσεις με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο. Συγκεκριμένα, ο καθένας τους έχει διαφορετική οπτική και κατ' επέκταση εστιάζει σε διαφορετικές πτυχές του μουσείου και της ιστορίας, οπότε έχει δημιουργηθεί μια ποικιλόμορφη ομάδα ξεναγών που προσφέρουν πολύ διαφορετικές μεταξύ τους ξεναγήσεις. Τις αποκαλούν “the other perspective tours”.

⁴¹ Σχετικά με την ιδέα πίσω από το Multaka project βλ. στο <https://multaka.de/wp-content/uploads/2018/04/Multaka-Concept-and-Content.pdf>

⁴² Μάλιστα, δεν επιλέχθηκαν μέσα από διαδικασία συνεντεύξεων. Εκδήλωσαν το ενδιαφέρον και ξεκίνησαν αμέσως να συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

Εικόνα 4.Ο ξεναγός Khaled Al Haddad από τη Δαμασκό κατά τη διάρκεια ξενάγησης στο Deutsches Historisches Museum (φωτογραφία ©Ρωμαλέα Ντρέγκα)

Επιπλέον, το πρόγραμμα χρησιμοποιεί το διάλογο ως βασικό τρόπο αλληλεπίδρασης με το κοινό. Όπως επισημαίνει η Salma, προτεραιότητα τόσο στην αρχική τους εκπαίδευση ως ξεναγών αλλά και στις ίδιες τις ξεναγήσεις είναι η αλληλεπίδραση με το κοινό. Δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην ενίσχυση της διαδραστικότητας της ξενάγησής τους και την αναζήτηση τρόπων για τη συμπερίληψη (inclusion) του κοινού. Το ιδιαίτερο είναι ότι δόθηκε στους ξεναγούς η δυνατότητα επιλογής του μουσείου, στο οποίο επιθυμούν να πραγματοποιούν τις ξεναγήσεις τους, αλλά και των εκθεμάτων του εκάστοτε μουσείου στα οποία θέλουν να εστιάσουν στη διάρκεια της ξενάγησής τους. Η ελευθερία επιλογής και λήψης πρωτοβουλιών και αποφάσεων τους παρείχε μεγάλη αίσθηση ελευθερίας επιτρέποντάς τους να είναι περισσότερο δημιουργικοί, όπως τονίζει η Salma⁴³.

Το Multaka στα αραβικά σημαίνει «σημείο συνάντησης». Χρησιμοποιείται, συνεπώς, το μουσείο ως «ζώνη επαφής». Ως ζώνη επαφής, το μουσείο είναι ανοιχτό στο διαπολιτισμικό διάλογο με την κοινωνία των πολιτών, προκειμένου να συζητηθούν θέματα σχετικά με τη μετανάστευση, την πολιτιστική ποικιλομορφία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει η Salma, όλα τα θέματα μπορούν να

⁴³ “... this was also a bit empowering because we had a decision, we had the freedom of choice ..” (Salma)

συζητηθούν στα μουσεία. Θεωρεί πως με αφετηρία την ιστορία που είναι διαθέσιμη στα μουσεία και βρίσκοντας τις κατάλληλες συνδέσεις, δεδομένου ότι η ιστορία εμπεριέχει τα πάντα, οποιοδήποτε θέμα μπορεί να τεθεί προς συζήτηση⁴⁴. «Μπορείς να μιλήσεις για την πολιτική, τη θρησκεία, το σεξ, το ρατσισμό, τη μετανάστευση». Αναφέρει ότι στις ξεναγήσεις μπορεί να καταπιαστούν με οποιοδήποτε θέμα προκύψει χωρίς ταμπού. Μάλιστα, οι ξεναγοί, εκτός από το διάλογο, ευνοούν ακόμη και την αντιπαράθεση. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Salma, όσο πιο δύσκολο και ευαίσθητο είναι το θέμα που προκύπτει, τόσο περισσότερο ενδιαφέρον βρίσκει στη συζήτηση και τόσο περισσότερο ενθουσιώδης και σίγουρη αισθάνεται για την επιτυχία του συγκεκριμένου προγράμματος⁴⁵. Κρίνει ότι είναι σημαντικό το μουσείο να προβληματίζει τον επισκέπτη, να του δημιουργεί ερωτήματα και όχι να περιορίζεται στο να παρέχει έτοιμες απαντήσεις. Δημιουργώντας το έδαφος για ερωτήσεις, ανοίγει ο δρόμος για το διαπολιτισμικό διάλογο, τονίζει η Salma.

Στόχοι και δυναμικές

Ανάμεσα στους πρωταρχικούς σκοπούς του “Multaka” ήταν να διευκολύνει την ανταλλαγή διαφορετικών πολιτιστικών και ιστορικών εμπειριών και να ενθαρρύνει την ενεργό πολιτιστική συμμετοχή των προσφύγων μέσω μιας διαδικασίας οικειοποίησης των πολιτιστικών ιδρυμάτων. Συγκεκριμένα, βιώνοντας οι ίδιοι οι πρόσφυγες την εκτίμηση και τον σεβασμό που δείχνει το μουσείο προς τα πολιτιστικά αγαθά που προέρχονται από τη χώρα καταγωγής τους, επιδρά ευεργετικά στην αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθησή τους και δημιουργείται παράλληλα το έδαφος για επικοδομητική σύνδεση με τους πολιτιστικούς θεσμούς της χώρας υποδοχής⁴⁶. Η ενισχυμένη αυτοεκτίμηση συμβάλλει, άλλωστε, στην αίσθηση της αποδοχής και του καλωσορίσματος από την κοινωνία υποδοχής, καλλιεργώντας σταδιακά το έδαφος για την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωσή τους. Εξίσου σημαντική, ισχυρίζεται η Salma, είναι η επιλογή της μητρικής γλώσσας των προσφύγων, ήτοι τα αραβικά, για τη διεξαγωγή της ξενάγησης ως ένδειξη σεβασμού προς

⁴⁴ “Everything is up for discussion in the museums, because it shows the history, and in history you have all these topics. You only have to find the right connection.” (Salma)

⁴⁵ “The more controversial a subject is, the happier I am discussing it.” (Salma)

⁴⁶ “...I must come from a really, really nice culture, because an entire museum is displaying the pieces of my own culture. So, they have to respect it. So, they must acknowledge how rich my culture is. So, I feel a bit more accepted in society. At least, a bit more acknowledged and respected..” (Salma)

το νεοεισερχόμενο πληθυσμό και ταυτόχρονα ως αναγνώριση της ταυτότητάς τους και της πολιτιστικής τους κληρονομιάς⁴⁷.

Ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι το ότι γίνεται ορατό με εύληπτο τρόπο πώς τα αντικείμενα-εκθέματα του παρελθόντος προσλαμβάνονται, (επαν)ερμηνεύονται και χρησιμοποιούνται στο εκάστοτε παρόν, εξυπηρετώντας διαφορετικές κάθε φορά ανάγκες, σκοπούς και σκοπιμότητες. Ειδικότερα, βασικός άξονας της διαμόρφωσης της μουσειακής αφήγησης είναι η σύνδεση των ξεναγήσεων μέσα από την προσωπική ματιά των ξεναγών με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο. Για την ακρίβεια, όπως αναφέρει η Salma, καθένας από τους ξεναγούς έχει επιλέξει να εστιάσει στην ξενάγησή του στα εκθέματα εκείνα του μουσείου που τον συγκινούν ή για οποιονδήποτε λόγο ενεργοποιούν με βάση την προσωπική του ιστορία, τις εμπειρίες και τα βιώματά του και ανάλογα με το πώς αυτά συνδέονται με το σήμερα. Έτσι, οι επισκέπτες φεύγουν συνήθως επηρεασμένοι και σκεπτόμενοι πώς ένα γεγονός μπορεί να επηρεάσει τα άτομα και το αντίστροφο. Για παράδειγμα, η Salma πραγματοποιεί ξεναγήσεις στο Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο και αναφέρει πως, όταν Σύριοι ή Ιρακινοί πρόσφυγες βλέπουν πώς ήταν το Βερολίνο μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου και αντιλαμβάνονται το μέγεθος της προόδου, γεμίζουν με αισιοδοξία ότι κάτι ανάλογο μπορεί να συμβεί και στη δική τους πατρίδα.

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι οι αντιδράσεις των προσφύγων ποικίλουν, ανάλογα με το θρησκευτικό ή πολιτισμικό τους υπόβαθρο, ή από την άλλη ανάλογα με το θέμα συζήτησης που ενδέχεται να προκύψει. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αναφέρει η Salma, κάποιοι μπορεί να αισθανθούν θυμό που πολιτιστικά αγαθά της πατρίδας τους βρίσκονται τόσο μακριά από τον τόπο καταγωγής τους ή αναρωτιούνται πώς βρέθηκαν εκεί ή αν είναι κλεμμένα. Από την άλλη, πολλοί πρόσφυγες χαίρονται και αισθάνονται ικανοποίηση που τα πολιτιστικά αγαθά της πατρίδας τους βρίσκονται ασφαλή, έχοντας καταφέρει να επιβιώσουν από τις καταστροφικές συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων που είναι σε εξέλιξη στη χώρα προέλευσής τους. Ωστόσο, όπως δηλώνει η ίδια, ποτέ δεν έχει βιώσει κάποια ακραία αντίδραση από πρόσφυγα-επισκέπτη στο χώρο του μουσείου. Αυτό, κατά τη γνώμη της, οφείλεται αφενός στην αραβική κουλτούρα, σύμφωνα με την οποία καλό

⁴⁷“...using their mother language was a sign of respect and acknowledgment as well..” (Salma)

είναι να είναι κανείς ευγενικός και σεβαστικός⁴⁸ και αφετέρου στο ότι τα μουσεία καλλιεργούν στους επισκέπτες την αίσθηση του ασφαλούς χώρου. Εντέλει, όπως λέει κι η ίδια, πρόκειται για ιστορίες μετανάστευσης, εκούσιας ή μη, όχι μόνο ανθρώπων αλλά και αντικειμένων.

Συνεπώς, ο διάλογος και η αλληλεπίδραση είναι κεντρικά χαρακτηριστικά των ξεναγήσεων και επιτυγχάνουν τα ακόλουθα. Προβληματίζουν τους επισκέπτες και συχνά τους ενθαρρύνουν να προσεγγίσουν θέματα από διαφορετική οπτική. Δεν είναι πάντοτε εύκολο ούτε επιτυγχάνεται πάντα. Καλλιεργείται, ωστόσο, το έδαφος να αναλογιστούν οι πρόσφυγες σχετικά με στερεοτυπικές συχνά πεποιθήσεις τους, καθώς και να εμπνευστούν προκειμένου να εμπλακούν περισσότερο στη νέα χώρα. Στόχος δεν είναι να αλλάξει η γνώμη όλων, παρά να ανοίξει ο χώρος για περισσότερες, νέες και διαφορετικές απόψεις και να δημιουργηθεί ένας ανοιχτός και ασφαλής χώρος για συζήτηση. Δημιουργείται, έτσι, η δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με έναν άλλο τρόπο σκέψης ιδωμένο μέσα από ανθρώπους κοινής με αυτούς καταγωγής, δηλαδή τους ξεναγούς.

Ένας από τους στόχους του προγράμματος, άλλωστε, όπως αναφέρει και η Salma, ήταν να ανατρέψουν, ή έστω να περιορίσουν, τα κυρίαρχα στερεότυπα. Από τη μια τα στερεότυπα της κοινωνίας υποδοχής απέναντι στους νεοεισερχόμενους πρόσφυγες, σύμφωνα με τα οποία οι τελευταίοι είναι αβοήθητοι, ανίκανοι να κάνουν οτιδήποτε και έχουν ανάγκη από υποστήριξη. Από την άλλη, οι κοινότητες των νεοαφιχθέντων προσφύγων κουβαλούν τις δικές τους στερεοτυπικές αντιλήψεις για την κοινωνία υποδοχής. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, η Salma θεωρεί ότι είναι σημαντικό που επιχειρείται μια τέτοια προσπάθεια μέσα στον ασφαλή χώρο του μουσείου, όπου καλλιεργείται ένα ήρεμο κλίμα απαλλαγμένο από εντάσεις. Εκεί, μέσα σε φιλική ατμόσφαιρα, με αφορμή τα εκθέματα και εργαλείο τον διάλογο δύνανται οι άνθρωποι να συζητήσουν, να διατυπώσουν τις απόψεις τους και να εκφράσουν τη διαφωνία τους⁴⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από τότε που πραγματοποιούν τις ξεναγήσεις τους στα γερμανικά και στα αγγλικά, οι ξεναγοί έρχονται και οι ίδιοι αντιμέτωποι με ανάλογες στερεοτυπικές αντιλήψεις. Χαρακτηριστικά, αναφέρει η Salma, πολλοί είναι οι γηγενείς

⁴⁸ “.. *Arabic state of mind. How to be nice, how to be respectful etc..*” (Salma)

⁴⁹ “*If you contradict somebody else’s stereotype and you talk about it in the museum, but not directly, if you talk about this object and then reflect it on these stereotypes, nobody is going to be upset.*” (Salma)

που εντυπωσιάζονται και απορούν με την ικανότητα των ξεναγών να μιλούν γερμανικά ή εκπλήσσονται όταν διαπιστώνουν ότι απέχουν πολύ από τη στερεότυπη εικόνα του πρόσφυγα που έχουν κατά νου. Παραδέχεται, ωστόσο, ότι στον αντίποδα, είναι πολλοί οι ντόπιοι που φαίνονται ενημερωμένοι γύρω από την κουλτούρα και την πολιτιστική τους κληρονομιά και παρακολουθούν την ξενάγηση με γνήσιο και ζωντανό ενδιαφέρον.

Όταν πρωτοξεκίνησε το πρόγραμμα και προκειμένου να προσεγγίσουν το νεοεισερχόμενο προσφυγικό πληθυσμό, οι συντελεστές του Multaka γνωστοποίησαν τις δράσεις του προγράμματος μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ενώ προβλήθηκε αρκετά και από τα MME⁵⁰. Κυρίως, όμως, επισκέπτονταν δομές φιλοξενίας προσφύγων, όπου τους ενημέρωναν σχετικά και τους καλούσαν να συμμετέχουν. Πολλοί πρόσφυγες στην αρχή γέλασαν μαζί τους, υπενθυμίζοντάς τους την κατάστασή τους και τη σωρεία των προβλημάτων με τα οποία έρχονταν καθημερινά αντιμέτωποι. Παρ' όλ' αυτά, οι συντελεστές του Multaka δεν το έβαλαν κάτω και επέμεναν. Αυτή η πρώτη αντίδραση ήταν αναμενόμενη, όπως λέει η Salma, καθώς σε τέτοιες δύσκολες καταστάσεις, προτεραιοποιείται η κάλυψη των βασικών και περισσότερο άμεσων αναγκών, ενώ συχνά μπορεί ακόμη και να απουσιάζει η επιθυμία για ενσωμάτωση και ενεργή συμμετοχή. Απαιτείται χρόνος προκειμένου να βρει κανείς τη θέση του στην κοινωνία, ιδιαίτερα όταν είναι νεοαφιχθείς⁵¹.

Εκτός των άλλων, το πρόγραμμα έχει πολλαπλά ευεργετικά αποτελέσματα και για τους ίδιους τους ξεναγούς, πολλοί από τους οποίους είναι και οι ίδιοι πρόσφυγες. Κατ' αρχήν, βελτίωσαν τις γλωσσικές τους δεξιότητες, ιδιαίτερα όταν άρχισαν να κάνουν τις ξεναγήσεις και στα γερμανικά ή τα αγγλικά. Άλλωστε, όπως επισημαίνει η Salma, τα γερμανικά είναι ιδιαίτερα απαιτητική γλώσσα. Παράλληλα, μέσα από την αλληλοϋποστήριξη και αλληλοενθάρρυνση, ενίσχυσαν τις κοινωνικές τους δεξιότητες. Η έκθεση στο κοινό, η πραγματοποίηση ξεναγήσεων σε διάσημα μουσεία και μάλιστα συχνά σε μια ξένη γλώσσα, η καθοδήγηση της συζήτησης είναι μερικά μόνο από τα στοιχεία που

⁵⁰ “... there was media coverage from, like ever since the first day.” (Salma)

⁵¹ “Especially of course if you are a newcomer you need a lot of time in order to find your place in society.” (Salma)

ενδυνάμωσαν τις προσωπικότητές τους και αύξησαν την αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμησή τους⁵².

Παράλληλα, συχνά λειτουργούν, όπως διαπιστώνει και η Salma, ως πρότυπο για τους νεοεισερχόμενους πρόσφυγες που συμμετέχουν στις ξεναγήσεις τους. Παρατηρώντας από κοντά την τόσο σημαντική εξέλιξη ομοεθνών τους και βλέποντάς τους να έχουν βρει τη θέση τους στην κοινωνία, κινητοποιούνται να κάνουν το ίδιο. Σε αυτό συμβάλλει ουσιαστικά και ο τρόπος προσέγγισής τους από τους ξεναγούς του προγράμματος. Η Salma αναφέρει ότι ήδη από την αρχή της ξενάγησης παραδέχονται τη μη εξειδίκευσή τους στον τομέα της μουσειολογίας και την ενδεχόμενη από μέρους τους άγνοια πολλών πληροφοριών, οπότε και παρακινούν τους επισκέπτες να μη διστάσουν να εισφέρουν με τις γνώσεις τους. Συνακόλουθα, δημιουργείται ευχάριστο κλίμα όπου όλοι είναι και αισθάνονται ισότιμοι⁵³.

Αναφορικά με το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το μουσείο στην ενσωμάτωση των προσφύγων, η Salma απάντησε δυναμικά. Εξέφρασε, αρχικά, τη διαφωνία της με την τόσο εκτεταμένη χρήση του όρου «πρόσφυγας», και δήλωσε ότι προτιμά τη λέξη «νεοαφιχθείς ή νεοεισερχόμενος», «newcomer» ή «new citizen» στα αγγλικά, ή αλλιώς «new Berliner» όταν αναφέρεται στους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες ή μετανάστες του Βερολίνου, παρόλο που αναγνωρίζει την ανάγκη ύπαρξης ορολογίας σε ένα πλαίσιο κοινής συνεννόησης. Συνέχισε, ωστόσο, διατυπώνοντας τη δυσαρέσκειά της και για την έννοια της «ενσωμάτωσης». Τόνισε ότι πρόκειται για διαδικασία διπλής κατεύθυνσης. Προσθέτει ότι η εστίαση δεν πρέπει να γίνεται αποκλειστικά στις κοινότητες των νεοαφιχθέντων προσφύγων και σε ένα σύνολο κανόνων που εκείνοι πρέπει να ακολουθήσουν έως ότου γίνουν αποδεκτοί και κατ' επέκταση ενσωματωθούν στη νέα κοινωνία⁵⁴. Κατέληξε ότι πράγματι ο ρόλος του μουσείου μπορεί να είναι μοναδικός αναφορικά με την εξοικείωση των προσφύγων με τη χώρα υποδοχής και την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας γύρω από τους πρόσφυγες.

⁵² “.. giving an entire tour in a foreign language is pretty self-empowering I would say.. effect on our own personalities, in self-confidence.. Being able to conduct, to have a conversation, to argue in public, this was huge for a lot of us..” (Salma)

⁵³ “This also creates that you are not in a higher position anymore. You are just walking around with people of your own hometown, speaking the same language, sometimes making the same jokes and learning stuff about the objects that are in the museum.” (Salma)

⁵⁴ “.. not only focusing on the newcomer communities as if there was a set of rules that they have to follow in order to integrate in this community..”(Salma)

Αποτίμηση του προγράμματος

Το πρόγραμμα, που εξακολουθεί να είναι ενεργό, έχει αποδειχθεί εξαιρετικά επιτυχημένο. Απαλλαγμένοι από το εμπόδιο της γλώσσας, χιλιάδες πρόσφυγες⁵⁵ είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν τις ξεναγήσεις και να εξερευνήσουν τα συγκεκριμένα μουσεία. Η άρρηκτη σύνδεση της νεότερης ιστορίας καθιστά το θέμα του συγκεκριμένου εγχειρήματος πιο επίκαιρο από ποτέ, με σαφείς αναφορές όχι μόνο στο παρελθόν αλλά και στο παρόν και, μάλιστα, σε ζητήματα που ταλανίζουν τη σύγχρονη κοινωνία, όπως το προσφυγικό. Οι πρόσφυγες που συμμετέχουν έχουν την ευκαιρία να συζητήσουν πτυχές της ιστορίας της Μέσης Ανατολής και της Γερμανίας σε σχέση με τις δικές τους πραγματικότητες.

Η πολιτική του προγράμματος “Multaka” αντικατοπτρίζει μια συνεχή διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της κοινωνικής πραγματικότητας στο παρόν και το παρελθόν. Δίνεται έμφαση στη διαδικασία κατασκευής της μουσειακής αφήγησης μέσα από τις ξεναγήσεις καθώς και στην πρόσληψή τους σε διανοητικό και συναισθηματικό επίπεδο. Η επιτυχία του προγράμματος έγκειται στο ότι διασφαλίζεται ισορροπία ανάμεσα στο διττό ρόλο του μουσείου, τον κοινωνικό και τον πολιτιστικό.

Τα υλικά αντικείμενα – εκθέματα των τεσσάρων μουσείων διατηρούν την αξία τους ως πολιτιστικά αγαθά, αλλά ταυτόχρονα συνιστούν φορείς μιας πολυεπίπεδης πραγματικότητας. Σε ένα πλαίσιο κοινωνικής ευθύνης, το μουσείο αξιοποιεί διάφορα εργαλεία προκειμένου να δημιουργήσει έναν ασφαλή και ανοιχτό διαλογικό χώρο, να διευρύνει και προωθήσει τη δυνατότητα κριτικής συμμετοχής των επισκεπτών έτσι ώστε σταδιακά να τους προετοιμάσει για την κοινωνική τους ενσωμάτωση στην κοινωνία υποδοχής.

Χρησιμοποιώντας τα εκθέματα του μουσείου ως σημείο εκκίνησης, οι ξεναγοί προσπαθούν να συνδέσουν το παρελθόν με το παρόν και να συζητήσουν θέματα που αφορούν τους πρόσφυγες σήμερα. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες παρακολουθούν τις ξεναγήσεις, επιχειρούν να ερμηνεύσουν τα εκθέματα και με εργαλείο τον διάλογο μοιράζονται τις ιστορίες τους και γίνονται ενεργοί συμμετέχοντες. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούν να εντοπίσουν ιστορικές και πολιτιστικές συνδέσεις μεταξύ της χώρας τους και

⁵⁵ Από την έναρξή του το 2015 έως και σήμερα, έχουν παρακολουθήσει τις ξεναγήσεις περίπου 10.000 άνθρωποι, από τους οποίους οι 8.500 είναι νεοαφιχθέντες πρόσφυγες.

της Γερμανίας, με σκοπό να προσαρμοστούν πιο εύκολα στον πολιτισμό της νέας τους κοινωνίας.

Είναι αξιομνημόνευτα τα πολλαπλά οφέλη αυτής της πρωτοβουλίας από τα Μουσεία του Βερολίνου. Πρώτον, η συμμετοχή των προσφύγων με διαδραστικό τρόπο, τους δίνει τη δυνατότητα να εμπλακούν και να ασχοληθούν με τη συλλογή των μουσείων, και μέσα από τη διάδρασή τους αυτή μαθαίνουν να εκτιμούν το μουσείο. Επίσης, η παροχή στους πρόσφυγες της ευκαιρίας και του χώρου να μιλήσουν για θέματα που τους απασχολούν και η δυνατότητα να συναναστραφούν με διαφορετικούς ανθρώπους σε ένα ευχάριστο περιβάλλον, συμβάλλει στην ενδυνάμωση και συναισθηματική τους ανακούφιση.

Αυτό έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία εάν συνυπολογιστεί ότι σήμερα πολλοί άνθρωποι δεν αισθάνονται ευπρόσδεκτοι σε μέρη όπως τα μουσεία και ιδιαίτερα οι πρόσφυγες που τείνουν να αισθάνονται κοινωνικά ανεπιθύμητοι ή περιθωριοποιημένοι. Σήμερα το πρόγραμμα έχει εξελιχθεί και επιδιώκει την αλληλεπίδραση των προσφύγων με τον τοπικό πληθυσμό και την προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου. Οι προσωπικές ιστορίες των προσφύγων μπορούν να αυξήσουν την ευαισθητοποίηση του κοινού χρησιμοποιώντας την αφήγηση ως εργαλείο και αποφεύγοντας τον περιορισμό σε πολιτισμικές γενικεύσεις. Παράλληλα, ο διαπροσωπικός διάλογος καθ' όλη τη διάρκεια της ξενάγησης βοηθά στην προσαρμογή της στις ατομικές ανάγκες και προσδοκίες των συμμετεχόντων, όπως αυτές εκφράζονται.

Τέλος, το πρόγραμμα Multaka αποτελεί θετικό παράδειγμα διαμουσειακής συνεργασίας, άξιο να λειτουργήσει ως παράδειγμα προς μίμηση. Μάλιστα, έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον άλλων μουσείων σε ολόκληρο τον κόσμο που επιδιώκουν αντίστοιχες προσπάθειες. Όπως επεσήμανε η Salma, είναι πολλά τα μουσεία τόσο στην Ευρώπη όσο και την Αμερική που τους έχουν προσεγγίσει προκειμένου να αποκτήσουν την τεχνογνωσία για να επιχειρήσουν το ίδιο με τις δικές τους συλλογές. Ενδεικτικά ανέφερε το Multaka Oxford, το Multaka Bern στο Ιστορικό Μουσείο της Βέρνης⁵⁶, το Multaka – Amir Project στη Φλωρεντία και το Multaka στο Penn Museum. Για τη Salma,

⁵⁶ Bernisches Historisches Museum

η ιδέα πίσω από το συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι απλή και εύκολα «αντιγράψιμη», και συνακόλουθα εύκολα εφαρμόσιμη σε όλα τα μουσεία⁵⁷.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί σαν κλείσιμο, η καίρια συμβουλή της Salma προς εκείνους τους πολιτιστικούς οργανισμούς που επιθυμούν να ασχοληθούν με προγράμματα απευθυνόμενα στο νεοεισερχόμενο προσφυγικό πληθυσμό, είναι να επιδιώξουν τη συμπερίληψή του (inclusion). Υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι ότι οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται ως ανήμποροι, αβοήθητοι άνθρωποι που χρειάζονται υποστήριξη. Προτρέπει τους πολιτιστικούς οργανισμούς να δίνουν την ευκαιρία στις νεοαφιχθείσες κοινότητες προσφύγων να αναδείξουν τις ικανότητες και τα δυνατά τους σημεία. Μόνο έτσι, θα τονωθεί, όπως αναφέρει, η αυτοπεποίθησή τους και θα πάνουν να αισθάνονται και οι ίδιοι αβοήθητοι. Παράλληλα, η ενασχόληση και η συμμετοχή των προσφύγων σε ανάλογες πολιτιστικές δράσεις μπορεί να αποτελέσει για εκείνους ένα είδος αντιπερισπασμού από τις καθημερινές δυσκολίες και τη ματαίωση που βιώνουν⁵⁸.

Συμπεράσματα

Η μετανάστευση και η προσφυγιά δεν είναι καινοφανείς έννοιες. Σε όλες τις εποχές και για διαφορετικούς λόγους, οι ανθρώπινες κοινότητες βρίσκονται σε κίνηση. Εντούτοις, η Ευρώπη σήμερα βιώνει μια πρωτόγνωρη εδώ και πολλές δεκαετίες προσφυγική κρίση με χιλιάδες ανθρώπους να έχουν καταφθάσει σε αναζήτηση ασφάλειας. Κράτη, διεθνείς οργανισμοί και η κοινωνία των πολιτών επιχειρούν να λάβουν μέτρα και δράση για την καλύτερη διαχείριση του φαινομένου, υπό το πρίσμα της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Εντούτοις, η ξеноφοβία και ο εθνικισμός κερδίζουν ολοένα μεγαλύτερο έδαφος όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο. Είναι, συνεπώς, κρίσιμο, οι κοινωνίες με όλα τα μέσα που διαθέτουν να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια να ανακουφίσουν τους πρόσφυγες που βρίσκουν καταφύγιο στο έδαφός τους συνυπολογίζοντας τις δυσκολίες και τα εμπόδια που συναντούν στις χώρες υποδοχής.

Ωστόσο, το μεγαλύτερο στοίχημα είναι οι νεοεισερχόμενοι πληθυσμοί να γίνουν κομμάτι της κοινωνίας υποδοχής. Η διαδικασία είναι πολύπλοκη και ενέχει πολλές

⁵⁷ “... empowering people and giving them the place to talk about their cultural heritage from their own perspective and history from their own perspective as well..” (Salma)

⁵⁸ “... Because people are waiting and waiting and nothing is happening. So, maybe you can engage them in other activities, at least just as a distraction of the bad situations that they are going through..”(Salma)

δυσκολίες και κινδύνους τόσο για τους ίδιους τους πρόσφυγες όσο και την κοινωνία υποδοχής. Οι νεοεισερχόμενοι πληθυσμοί είναι άνθρωποι που φέρουν πολιτισμικά στοιχεία και συνήθειες μιας διαφορετικής κουλτούρας. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που αποτελούν μέρος της ιδιαίτερης ταυτότητας και του πολιτισμού τους. Είναι τα στοιχεία εκείνα που καθιστούν κάθε λαό μοναδικό και είναι συνεπώς σημαντικό να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια διατήρησής τους.

Από την άλλη, είναι σημαντικό, όπως επισημαίνει η Vlachou (2017) να αφουγκραζόμαστε καλύτερα και να παρατηρούμε πιο ουσιαστικά, και όχι να περιοριζόμαστε σε στεία συμπεράσματα και «ετικέτες»: ένα άτομο που αισθάνεται φοβισμένο δεν είναι απαραίτητα ένα αδιάφορο άτομο. Σε αυτή τη διαδικασία, πρέπει επίσης να αναγνωρίζουμε ότι κάποιοι ενδέχεται να ανησυχούν ή και να δυσκολεύονται με τις αλλαγές που διαδραματίζονται στον κόσμο γύρω τους. Είναι επίσης σημαντικό να αντιλαμβανόμαστε ότι οι διαφορές δεν αποτελούν μόνο παράγοντες που εμπλουτίζουν τη ζωή μας, αλλά και στοιχεία που μας χωρίζουν και δημιουργούν ένταση.

Οι θεωρίες σχετικά με την ένταξη και την ενσωμάτωση είναι πολλές. Κρίσιμο είναι να επιλεγούν οι διαδικασίες και τα μέσα που θα ενδυναμώσουν το νέο πληθυσμό και θα συμβάλλουν όχι στην παντελή αφομοίωση παρά στην ζωντανή ενσωμάτωσή του. Η προσπάθεια αυτή είναι μια σύνθετη διαδικασία που απαιτεί συνδυασμένη δράση τόσο εκ μέρους του νέου όσο και του ντόπιου πληθυσμού. Είναι, συνεπώς, μια διαδικασία διπλής κατεύθυνσης. Δεν είναι οι πρόσφυγες που χρειάζεται να ακολουθήσουν ορισμένα βήματα, να αποκτήσουν κάποια χαρακτηριστικά που θα τους επιτρέψουν να γίνουν αποδεκτοί. Απεναντίας, χρειάζεται σύσσωμη η κοινωνία υποδοχής να συντονιστεί και όλα τα μέρη της να συμβάλλουν προς αυτό.

Σε αυτήν την κρίσιμη συγκυρία, είναι σημαντικό τα μουσεία να συμβάλλουν ουσιαστικά διαδραματίζοντας ενεργό ρόλο σε μείζονα κοινωνικά θέματα, όπως είναι μια προσφυγική κρίση και η διαδικασία ενσωμάτωσης των νέων πληθυσμών στην κοινωνία υποδοχής. Εξάλλου, ο αδιαμφισβήτητος κοινωνικός τους ρόλος επιτάσσει τη δραστήρια εμπλοκή τους σε κοινωνικά ζητήματα και ανθρωπιστικές κρίσεις.

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να καταδείξει τρόπους και πρακτικές μέσα από τις οποίες τα μουσεία δύνανται να βοηθήσουν σε μια προσφυγική κρίση και πώς θα μπορούσαν να αξιοποιούν τους πόρους και τα διαθέσιμα μέσα τους με

αποτελεσματικότερο τρόπο. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίχθηκε ότι τα μουσεία μπορούν να βοηθήσουν με την οργάνωση πολιτιστικών προγραμμάτων που θα συμβάλλουν στην ενσωμάτωση των προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής ευαισθητοποιώντας παράλληλα την κοινή γνώμη, ίσως ακόμη και με την παροχή έμπρακτης βοήθειας επεκτείνοντας τη δράση τους έξω από τα στενά όρια του μουσειακού κτιρίου.

Πράγματι, αποδεικνύεται ότι τα μουσεία προβληματίζουν τους επισκέπτες και ενθαρρύνουν το κοινό να εμβαθύνει σε ευαίσθητα και δύσκολα θέματα, ενθαρρύνοντάς το να τα προσεγγίσει από διαφορετική οπτική. Για την ανταλλαγή γνώσεων χρησιμοποιούνται διαδραστικά εκπαιδευτικά εργαλεία, όπως εργαστήρια, συζητήσεις και πρακτικές εμπειρίες. Παράλληλα, τα μουσεία αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και υλοποιούν εκθέσεις, προκειμένου να επηρεάσουν την κοινή γνώμη ή δημιουργούν συνέργειες για να μεγιστοποιήσουν τα αποτελέσματά τους.

Δεν είναι πάντοτε εύκολο ούτε επιτυγχάνεται πάντα. Καλλιεργείται, ωστόσο, το έδαφος έτσι ώστε οι επισκέπτες-πρόσφυγες να επανεξετάσουν στερεότυπες πεποιθήσεις τους και να εμπνευστούν για πιο ενεργητική εμπλοκή στη νέα χώρα. Είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι έρχονται με προκαταλήψεις, τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι πολίτες της κοινωνίας υποδοχής και το μουσείο έχει τη δύναμη και τα κατάλληλα εργαλεία να θέσει υπό αμφισβήτηση στερεότυπα ή παγιωμένες αντιλήψεις. Στόχος δεν είναι να αλλάξει η γνώμη όλων, αλλά να διαμορφωθούν οι προϋποθέσεις για περισσότερες, νέες και διαφορετικές απόψεις, να δημιουργηθεί ένας ανοιχτός και ασφαλής χώρος για συζήτηση.

Αντί να μπαίνουμε στη διαδικασία υπεράσπισης του «εαυτού» από τον «άλλο» για την προστασία της υποτιθέμενης καθαρότητας και αυθεντικότητας, οι σύγχρονες κοινωνίες πρέπει να μπορούν να αποδεχθούν την πρόσκληση να αναθεωρήσουν τη θέση τους και να επανατοποθετηθούν στον χώρο και τον χρόνο. Το ζήτημα της διαφορετικότητας (diversity) και η αποδοχή της αποτελούν αφορμές για πολιτιστική αντιπαράθεση με άλλους πολιτισμούς και ιστορίες, αντιπαράθεση που μπορεί να αποτυπωθεί και στα μουσεία. Μάλιστα, τα μουσεία καλούνται να δρουν απαλλαγμένα από προκαταλήψεις, δίνοντας χώρο και φωνή σε νέες ιδέες, προτάσεις ακόμη και διαφωνίες.

Προς επίρρωση των ισχυρισμών αυτών, χαρτογραφήθηκαν περιπτώσεις μουσείων που έχουν εφαρμόσει με επιτυχία αντίστοιχες προσπάθειες. Ειδικότερη έμφαση δόθηκε σε περιπτώσεις της Ελλάδας και της Γερμανίας, ως χωρών που έχουν δεχθεί ιδιαίτερα μεγάλο

αριθμό προσφύγων η καθεμιά, η πρώτη κυρίως ως χώρας υποδοχής και η δεύτερη κυρίως ως χώρας προορισμού. Και στις δύο φαίνεται πως έχουν πραγματοποιηθεί εξαιρετικά επιτυχημένες μουσειακές δράσεις. Το παράδειγμα του προγράμματος “Multaka” στο Βερολίνο αποδεικνύει περίτρανα ότι κοινωνικές μουσειακές πολιτικές και πρακτικές χρήζουν συστηματικής και στοχευμένης προσέγγισης καθώς η συνδρομή τους μπορεί να φανεί ουσιαστική σε ευαίσθητα και δύσκολα θέματα όπως είναι η προσφυγιά, η μετανάστευση και η κοινωνική ενσωμάτωση των νεοαφιχθεισών κοινοτήτων στην κοινωνία υποδοχής. Επιπλέον, εργαλεία, όπως ο διάλογος και η διαδραστικότητα είναι ικανά να συμβάλουν έτι περισσότερο σε αυτήν την κατεύθυνση επιτυγχάνοντας πολλαπλούς στόχους.

Ωστόσο, θα ήταν ελλιπές να μη γίνει αναφορά σε δύο κομβικής σημασίας διαφορές μεταξύ των δύο κρατών. Αφενός, η Ελλάδα βιώνει παράλληλα βαθιά και παρατεταμένη πλέον οικονομική και κοινωνική κρίση, αφετέρου η Γερμανία, σε αντίθεση με την Ελλάδα που αποτελεί πρώτη χώρα εισόδου των προσφύγων, έχει το πλεονέκτημα του χρόνου όταν πρόκειται για τον προγραμματισμό πρωτοβουλιών ένταξης των προσφύγων.

Κρίσιμο, είναι, επίσης, ότι παρόλο που η παρούσα εστίασε στη συμβολή του μουσείου στην ενσωμάτωση των νεοεισερχομένων προσφύγων στην κοινωνία υποδοχής, εντούτοις οι καλές πρακτικές, τα θετικά συμπεράσματα αλλά και οι προκλήσεις που αναφύονται μπορούν να βρουν ανάλογο πεδίο εφαρμογής και στην ένταξη και ενσωμάτωση των μεταναστών, οι οποίοι, πολύ συχνά, βρίσκονται αντιμέτωποι με ανάλογες προκλήσεις.

Αντικείμενο περαιτέρω μελέτης θα μπορούσε να είναι η αξιολόγηση αντίστοιχων μουσειακών προγραμμάτων προκειμένου να αντληθούν περισσότερες και πιο ακριβείς ποσοτικές και ποιοτικές μετρήσεις αναφορικά με την αποτελεσματικότητά τους. Δεδομένου ότι οι περιπτωσιολογικές μελέτες που παρουσιάστηκαν είναι σχετικά πρόσφατες, δεν εντοπίστηκαν επίσημες εκθέσεις που να αξιολογούν την επίδοση αυτών των πρωτοβουλιών. Προκειμένου να μεγιστοποιηθούν τα θετικά αποτελέσματα από τέτοιες προσπάθειες των μουσείων, είναι εξαιρετικά σημαντική η κατανόηση των επισκεπτών και της αντίδρασής τους απέναντι στα μουσεία. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται απαραίτητη η αξιολόγηση τέτοιων προσπαθειών και η έρευνα κοινού έτσι ώστε να διερευνηθεί η στάση των προσφύγων απέναντι στα μουσεία και σε πολιτιστικά

προγράμματα που απευθύνονται σε αυτούς, οι απόψεις τους σχετικά με τις μεθόδους που ακολουθούνται και τα αισθήματά τους σε σχέση με την εμπειρία που βιώνουν (Hooper-Greenhill, 1994). Μάλιστα, λαμβάνοντας υπόψη ότι στόχος των σύγχρονων μουσείων είναι η εξέλιξη της κοινωνίας, η έρευνα κοινού είναι σκόπιμο να αποβλέπει στη συλλογή των δεδομένων εκείνων που θα επιτρέψουν τη δημιουργία προγραμμάτων που στοχεύουν «στην ισότιμη συμμετοχή όλων των ομάδων κοινού, στην ανάπτυξη των κοινωνικών αξιών και στην ανθρώπινη ισότητα» (Μπούνια, 2015, σελ. 169)

Σε κάθε περίπτωση, είναι αναγκαίος ο σχεδιασμός και η υλοποίηση περισσότερων και ευρύτερων μουσειακών πρακτικών σε κάθε χώρα της Ευρώπης καθώς και σε συνεργασία με άλλα κράτη-μέλη αλλά και διεθνείς οργανισμούς. Η Ευρώπη και τα ευρωπαϊκά μουσεία αντίστοιχα καλούνται να αναλάβουν ενεργότερη δράση στην κατεύθυνση της ανακούφισης, ενσωμάτωσης και επανακοινωνικοποίησης των νεοεισερχόμενων προσφυγικών πληθυσμών, ιδιαίτερα αν συνυπολογιστεί ότι η προσφυγική κρίση που βιώνει η Ευρώπη είναι καταφανώς μικρότερης έντασης, από άποψη αριθμών και δυνατοτήτων διαχείρισης, από εκείνη που αντιμετωπίζουν άλλες ήπειροι, όπως ενδεικτικά η Αφρική. Δεν είναι λίγες οι φωνές που δικαίως μιλούν για ανάγκη ισχυρότερης πολιτικής βούλησης από πλευράς κυβερνήσεων των κρατών. Αποτελεί, άλλωστε καθήκον των κρατών της Ευρώπης να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων, ενισχύοντας τα «κουρασμένα» ευρωπαϊκά ιδεώδη, ώστε αυτά να μην καθίστανται κενά περιεχομένου και να αποτελούν παράδειγμα για τον υπόλοιπο κόσμο.

Σε αυτή την προσπάθεια, πολύτιμη παρακαταθήκη συνιστά η παραδοχή ότι υπάρχει ένα όραμα που μοιράζονται ή θα έπρεπε να μοιράζονται όλοι εκείνοι που ασχολούνται με τον πολιτισμό, και έχει να κάνει ακριβώς με τη δύναμη του μουσείου. Αξιοποιώντας τον κοινωνικό του ρόλο, το μουσείο διαθέτει τη δύναμη της δημιουργίας χώρων συνάντησης, χώρων που είναι ανοικτοί και μη απειλητικοί, που προωθούν τη γνώση και την κατασκευή μιας διαφορετικής εικόνας από αυτή που συχνά παρουσιάζεται από τους πολιτικούς και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, επιτρέποντας τη γνωριμία με τον «άλλο» και την ανθρώπινη πλευρά του και συμβάλλοντας στη δημιουργία δεσμών.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές

Α' Οδηγίες

Οδηγία 2011/95/EK

Β' Ιστοσελίδες

Θεατρική παράσταση μαθητών 2ου Λυκείου Αμαρουσίου εμπνευσμένη από την έκθεση

Face Forward ...Into My Home: <http://www.faceforward.gr/theatriki-parastasi-mathitwn-2ou-lukeiou/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Κοινό Πρόγραμμα για την Ένταξη, Πλαίσιο σχετικά με την ένταξη των υπηκόων τρίτων

χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0389&from=EN> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Νέα διεθνής διάκριση για το ΝΟΗΣΙΣ: <https://www.noesis.edu.gr/astc-award2017/>

(πρόσβαση στις 27/5/2019)

Ο Aakash Odedra στην έκθεση Face Forward ...Into My Home:

<http://www.faceforward.gr/o-aakash-odedra-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-face-forward-home/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Το ΝΟΗΣΙΣ υποδέχεται παιδιά προσφύγων: <https://www.noesis.edu.gr/prosfiges/>

(πρόσβαση στις 27/5/2019)

Ai Weiwei creates lotus-like installation from refugee life jackets

<https://www.dezeen.com/2016/07/20/f-lotus-ai-weiwei-installation-belvedere-museum-vienna-syrian-refugees-life-jackets/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Ai Weiwei covers Berlin landmark in 14,000 refugee life jackets:

<http://edition.cnn.com/style/article/ai-weiwei-berlin-life-jackets/index.html> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

#Angekommen | Ramy Al-Asheq | Abwab:

<https://www.youtube.com/watch?v=2f8Y1VtoY0> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

“Can Museums Really Help Refugees?”: <https://icom.museum/en/news/can-museums-really-help-refugees/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Chinese Dissident Artist Ai Weiwei on Responding to the Syrian Refugee Crisis and His New Life in Berlin: <https://www.artsy.net/article/artsy-editorial-ai-weiwei-speaks-about-his-divisive-responses-to-the-syrian-refugee-crisis-lego-and-his-new-life-in-berlin> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

F. Lotus by Ai Weiwei highlights the refugee crisis with life jackets: <https://www.itsnicethat.com/news/ai-wei-wei-flotus-lifejackets-180716/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward, Πρόσωπα – Ιστορίες, Amin: <http://www.faceforward.gr/prosopa-istories/amin/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward, Πρόσωπα – Ιστορίες, Hassan: <http://www.faceforward.gr/prosopa-istories/hassan/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward στην Κρήτη: <http://www.faceforward.gr/nea-crete/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward στη Θεσσαλονίκη: <http://www.faceforward.gr/nea-thessaloniki/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward στην Ολυμπία: <http://www.faceforward.gr/nea-olympia/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Face Forward, Visitors-Book-Athens: <https://faceforward.gr/wp-content/uploads/pdf/Visitors-Book-Athens.pdf> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Multaka, Awards: <https://multaka.de/en/1031-2/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Multaka: Museum as meeting point, Refugees as Guides in Berlin Museums – Concept and Content: <https://multaka.de/wp-content/uploads/2018/04/Multaka-Concept-and-Content.pdf> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

United Nations High Commissioner for Refugees: <https://www.unhcr.org/gr/%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Visser (2016). Museums and migration – building sustainable, peaceful communities <https://themuseumofthefuture.com/2016/06/14/museums-and-migration-building-sustainable-peaceful-communities/> (πρόσβαση στις 27/5/2019)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γκαζή, Α. (2004). Μουσεία για τον 21^ο αιώνα. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 1, 3-12.
- Διεθνής Οργανισμός Μεταναστεύσεως (ΔΟΜ) (2009). Γλωσσάριο για τη Μετανάστευση. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από http://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_20.pdf
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (2012). Ένταξη των Μεταναστών: Αντιλήψεις, Πολιτικές, Πρακτικές, Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από http://ekke.gr/open_books/EntaxiMetanaston.pdf
- Καλεσοπούλου, Δ. (1999). Ανοιχτός διάλογος με την κοινότητα: Μια ελληνική πρόταση στα προγράμματα προσέγγισης. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 73, 69-74.
- Μούλιου, Μ. (2014). Τα μουσεία στον 21ο αιώνα: προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές. Στο Γ. Μπίκος & Α. Κανιάρη (Επιμ.). *Μουσειολογία, πολιτιστική διαχείριση και εκπαίδευση*, 77-111.
- Μουσούρη, Θ. (1999). Μουσεία για όλους; Προγράμματα προσέγγισης στο διεθνή χώρο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 73, 65-69.
- Μπούνια, Α. (2015). Έρευνα επισκεπτών και αξιολόγηση: Η «φωνή» του κοινού. Στο Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλιππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν. 2015. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Φιλιππουπολίτη, Α. (2015). Προγράμματα ελεύθερου χρόνου: Οικογένειες, παιδιά, ενήλικες. Στο Νικονάνου, Ν., Μπούνια, Α., Φιλιππουπολίτη, Α., Χουρμουζιάδη, Α., Γιαννούτσου, Ν. 2015. *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Παπαδοπούλου, Δ., & Μπάγκαβος, Χ. (2006). Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία. *Εκδόσεις Gutenberg*.
- Συμβούλιο της Ευρώπης (2008). Λευκή Βίβλος για τον Διαπολιτισμικό Διάλογο «Ζώντας μαζί ως ίσοι με αξιοπρέπεια». Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_GreekVersion.pdf

- Τσέκου, Μ., & Βασταρδής, Γ. (2018). *Face Forward ...into my home*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <http://www.faceforward.gr/wp-content/uploads/pdf/Face-Forward-article.pdf>
- Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2018). *Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <http://www.opengov.gr/immigration/wp-content/uploads/downloads/2019/01/ethniki-stratigiki.pdf>
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2001). Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την Πολιτιστική Πολυμορφία. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/declaration_cultural_diversity_el.pdf.pdf
- UNHCR (2007). Σημείωμα για την Ένταξη των Προσφύγων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=4c493c452>

Ξενόγλωσση

- Alba, R., & Foner, N. (2015). *Strangers no more: Immigration and the challenges of integration in North America and Western Europe*. Princeton University Press.
- Algan, Y., Bisin, A., Verdier, T., & Manning, A. (Επιμ.). (2012). *Cultural integration of immigrants in Europe*. Oxford University Press.
- Ashworth, G. J., Graham, B., και Tunbridge, J. E. (2007). *Pluralizing pasts: Heritage, identity and place in multicultural societies*. Λονδίνο, Pluto Press
- Ballantyne, R., και Uzzell, D. (2011). Looking Back and Looking Forward: The Rise of the Visitor-centered Museum. *Curator: The Museum Journal*, 54(1), 85-92.
- Beirens, H., Hughes, N., Hek, R., & Spicer, N. (2007). Preventing social exclusion of refugee and asylum seeking children: building new networks. *Social Policy and Society*, 6(2), 219-229.
- Bennett, T. (1995). *The Birth of the Museum: history, theory, politics*. London/New York.
- Bergsgard, N. A., & Vassenden, A. (2015). Outsiders? A sociological study of Norwegian artists with minority background. *International Journal of Cultural Policy*, 21(3), 309-325.

- Boast, R. (2011). Neocolonial collaboration: Museum as contact zone revisited. *Museum anthropology*, 34(1), 56-70.
- Buber-Ennsner, I., Goujon, A., Kohlenberger, J., & Rengs, B. (2018). Multi-Layered Roles of Religion among Refugees Arriving in Austria around 2015. *Religions*, 9(5), 154.
- Burgess, R. G. (1984). *In the field: An introduction to field research*. London: Allen and Unwin.
- Caritas Europa. European Council on Refugees and Exiles (ECRE). (2006). *NGO Network of Integration Focal Points: Assessment of skills and recognition of qualifications-Recommendations for the integration of refugees and migrants in Europe*. European Commission-INTI Community Actions 2004.
- Centre for Strategy and Evaluation Services (CSES) (2013). Study on Practices of Integration of Third-Country Nationals at Local and Regional Level in the European Union. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://cor.europa.eu/en/engage/studies/Documents/survey_integration_3rd_country_nationals/survey_integration_3rd_country_nationals.pdf
- Clifford, J. (1997). Museums as Contact Zones' in Routes. *Travels and Translations in the late 20th Century* (New York, 1997).
- Couch, J. (2007). Mind the gap: Considering the participation of refugee young people. *Youth Studies Australia*, 26(4), 37-44.
- Council of Europe (CoE) (2005). Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://rm.coe.int/1680083746>
- Council of the European Union. (2004). Common Basic Principles for Immigrant Integration Policy in The European Union. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/jha/82745.pdf
- Cocks, E. and Dix, T. (2012). Creative ESOL: the power of participatory arts in language acquisition in Innovations in English Language Teaching for migrants and Refugees. (ed.) David Mallows. London: British Council, pp. 95-103.
- De Bock, J et al. (2016). *Voices of Culture. Brainstorming Report. The Role of Culture in Promoting Inclusion in the Context of Migration*, Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019

- από http://kunstenpunt.f.mrhenry.be.s3.amazonaws.com/2017/01/VoC_full-report_Final.pdf
- Gazi, A. (2014). Exhibition Ethics - An Overview of Major Issues. *Journal of Conservation and Museum Studies*, 12(1): 4, pp.1-10, DOI: <http://doi.org/10.5334/jcms.1021213>
- Davis, P. (2011). *Ecomuseums: a sense of place*. A&C Black.
- Delaplace, A. (2015). Le Musée de l'histoire de l'immigration à Paris: une collection et un musée en devenir. *Anais do Museu Paulista: História e Cultura Material*, 23(2), 239-264.
- Dierking, L. D., & Falk, J. H. (1992). Redefining the museum experience: the interactive experience model. *Visitor Studies*, 4(1), 173-176.
- Erdal, M. B., & Oeppen, C. (2013). Migrant balancing acts: Understanding the interactions between integration and transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(6), 867-884.
- Esser, H. (2006). *Migration, language and integration*. WZB.
- European Council on Refugees and Exiles (ECRE) (1999). *Good Practice Guide on the Integration of Refugees in the European Union. Health*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.refworld.org/docid/4652feff2.html>
- European Asylum Support Office (EASO) (2015). Annual Report on the Situation of Asylum in the European Union 2015. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.easo.europa.eu/sites/default/files/public/EN_%20Annual%20Report%202015_1.pdf
- European Commission (COM) (2011). European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals, 455 final. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0455:FIN:EN:PDF>
- European Council. (2015). Education, Youth, Culture and Sports Council, 23-24/11/2015: Main Results. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <http://www.consilium.europa.eu/en/meetings/eycs/2015/11/23-24/>
- European Union (EU) (2014). The Role of Public Arts and Cultural Institutions in the Promotion of Cultural Diversity and Intercultural Dialogue. Report by Member States experts under the Open Method of Coordination (Council Work Plan for

- Culture). Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από http://ec.europa.eu/culture/library/reports/201405-omc-diversity-dialogue_en.pdf
- European Economic and Social Committee (EESC) (2017). How Civil Society Organisations Assist Refugees and Migrants in the EU: Successful experiences and promising practices from the 2016 EESC Civil Society Prize. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/qe-02-17-304-en-n.pdf>
- Garcés-Mascareñas, B., & Penninx, R. (2016). Integration processes and policies in Europe. *Contexts, Levels and Actors*.
- Hart, J. (2012). Hybridity and Being Between Cultures. *Canadian Review of Comparative Literature/Revue Canadienne de Littérature Comparée*, 39(2), 139-151.
- Hatton, A. (2012). The conceptual roots of modern museum management dilemmas. *Museum Management and Curatorship*, 27(2), 129-147.
- Haymond, J. A. (2015). The Muted Voice: The Limitations of Museums and the Depiction of Controversial History. *Museum and Society*, 13(4), 462-468.
- Hein, G. E. (2005). The role of museums in society: Education and social action. *Curator: The Museum Journal*, 48(4), 357-363.
- Hoerder, D. (2006). Europe's Many Worlds and Their Global Interconnections. *Mareike König und Rainer Ohliger (Hg.): Enlarging European Memory. Migration Movements in Historical Perspective. Ostfildern*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.perspectivia.net/servlets/MCRFileNodeServlet/ploneimport_derivate_00009671/hoerder_europe.pdf
- Hooper-Greenhill, E. (1994). *Museums and their visitors*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2007). *Museums and education: Purpose, pedagogy, performance*. Routledge.
- Hooper-Greenhill, E., & Moussouri, T. (2000). *Researching learning in museums and galleries 1990-1999: a bibliographic review*. Research Centre for Museums and Galleries.

- International Council of Museums (ICOM). *Resolutions adopted by ICOM's General Assembly 1974*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <http://archives.icom.museum/resolutions/eres74.html>
- International Council of Museums (ICOM) (2007). *Museum Definition*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://icom.museum/en/activities/standards-guidelines/museum-definition/>
- Innocenti, P. (2016). *Migrating heritage: Experiences of cultural networks and cultural dialogue in Europe*. Routledge.
- Janes, R. R. (2015). *Museums without borders: Selected writings of Robert R. Janes*. Routledge.
- Jeffers, A. (2011). *Refugees, theatre and crisis: Performing global identities*. Springer.
- Johansson, C. (2015). *Museums, Migration and Cultural Diversity: Swedish Museums in Tune with the Times?*. BoD—Books on Demand.
- Johansson, C., & Bevelander, P. (Επιμ.) (2017). *Museums in a Time of Migration*. Nordic Academic Press.
- Joppke, C., & Morawska, E. T. (Επιμ.). (2003). *Toward assimilation and citizenship: Immigrants in liberal nation-states*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kaptani, E., & Yuval-Davis, N. (2008). Participatory theatre as a research methodology: Identity, performance and social action among refugees. *Sociological Research Online*, 13(5), 1-12.
- Kidd, B., Zahir, S., & Khan, S. (2008). *Arts and Refugees: History, impact and future*. Baring Foundation.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (2000). “The Museum as Catalyst”, Keynote Address, Museums 2000: Confirmation or Challenge.
- Kivisto, P. (2015). *Incorporating diversity: Rethinking assimilation in a multicultural age*. Routledge.
- Koopmans, R. (2010). Trade-offs between equality and difference: Immigrant integration, multiculturalism and the welfare state in cross-national perspective. *Journal of ethnic and migration studies*, 36(1), 1-26.

- Lanz, F. (2016). Staging Migration (in) Museums: A Reflection on Exhibition Design Practices for the Representation of Migration in European Contemporary Museums. *Museum and Society*, 14(1), 178-192.
- Le, H., & Fujimoto, Y. (2010, January). Motivators and barriers of ethnic groups to engage in arts performance. In *ANZAM 2010: Proceedings of the 24th Australian and New Zealand Academy of Management. Conference: Managing for Unknowable Futures; 2010*. Australian and New Zealand Academy of Management.
- Le, H., Polonsky, M., & Arambewela, R. (2015). Social inclusion through cultural engagement among ethnic communities. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 24(4), 375-400.
- Lester, E. (2005). A place at the table: The role of NGOS in refugee protection: International advocacy and policy-making. *Refugee Survey Quarterly*, 24(2), 125-142.
- Lleras, C. (2014). Facing up to diversity: Conversations at the National Museum of Colombia. In Knell, S., Aronsson, P., & Amundsen, A. B. (Επιμ.). (2014). *National museums: New studies from around the world*. (pp. 453-465) Routledge.
- Lockowandt, M. (2013). Inclusion through art: An organisational guideline to using the participatory arts with young refugees and asylum seekers. *London: Refugee Support Network and Royal Holloway, University of London*.
- Lynch, H., & Allan, J. (2007). Target Practice? Using the Arts for Social Inclusion. *International Journal of Education & the Arts*, 8(12), 1-21.
- Marstine, J. (Επιμ.). (2008). *New museum theory and practice: an introduction*. John Wiley & Sons.
- Martiniello, M., & Lafleur, J. M. (2008). Towards a transatlantic dialogue in the study of immigrant political transnationalism. *Ethnic and racial Studies*, 31(4), 645-663.
- Mason, J. (2011). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. (μτφρ. Ε. Δημητριάδου). Αθήνα: Πεδίο. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2002).
- Mazzucato, V. (2008). The double engagement: Transnationalism and integration. Ghanaian migrants' lives between Ghana and the Netherlands. *Journal of ethnic and migration studies*, 34(2), 199-216.

- McGown, R. B. (1999). *Muslims in the diaspora: The Somali communities of London and Toronto*. University of Toronto Press.
- McGregor, E., & Ragab, N. (2016). *The Role of Culture and the Arts in the Integration of Refugees and Migrants*. European Expert Network on Culture and Audiovisual (EENCA).
- Message, K. (2014). *Museums and social activism: engaged protest*. London: Routledge.
- Mouliou, M. et al. (2016). CAMOC's Migration Workshop, Glasgow 26-27 November 2015
- National Museums Liverpool et al. (2007). *Engaging refugees and asylum seekers project review and social outcome evaluation October 2005 – March 2007*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.museumsassociation.org/download?id=1048108>
- Network of European Museum Organisations (NEMO) (2016a). *Museums, migration and cultural diversity Recommendations for museum work*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/NEMO_documents/Nemo_Museums_Migration.pdf
- Network of European Museum Organisations (NEMO) (2016b). *Initiatives of museums in Europe in connection to migrants and refugees*. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/Documents_for_News/NEMO_collection_Initiatives_of_museums_to_integrate_migrants.pdf
- Netto, G. (2008). Multiculturalism in the devolved context: minority ethnic negotiation of identity through engagement in the arts in Scotland. *Sociology*, 42(1), 47-64.
- Orton, L. (2009). Photography and Integration: a Case Study of a Photovoice Project. *Participatory Arts with Young Refugees: Six Essays Collected and Published by Oval House Theatre*, 2-8.
- Penninx, R. (2004). Integration processes of migrants in the European Union and policies relating to integration. In *Conference on Population Challenges, International Migration and Reproductive Health in Turkey and the European Union: Issues and Policy Implications, held in Istanbul*.

- Penninx, R. (2005). Integration of migrants: Economic, social, cultural and political dimensions. *The new demographic regime: Population challenges and policy responses*, 5, 137-152.
- Peressut, L. B., Lanz, F., & Postiglione, G. (2013). *European Museums in the 21st Century: Setting the Framework*. Politecnico di Milano.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of social issues*, 57(3), 493-510.
- Pinna, G. (2012). European Museums as Agents of Inclusion. In L. B. Peressut, & C. Pozzi (Eds.), *Museums in an Age of Migration: Questions, Challenges, Perspectives* (pp. 131-138). Milano: Mela Books.
- Rex, J. (1995). Multiculturalism in Europe and America. *Nations and Nationalism*, 1 (1), 243–259.
- Rodner, V. L., & Preece, C. (2015). Tainted museums: ‘selling out’ cultural institutions. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 20(2), 149-169.
- Rousseau, C., Gauthier, M. F., Benoît, M., Lacroix, L., Moran, A., Viger, M. R., & Bourassa, D. (2006). Playing with identities, transforming shared realities: school theatre workshop for immigrant and refugee adolescents. *Sante mentale au Quebec*, 31(2), 135-152.
- Rousseau, C., & Heusch, N. (2000). The trip: A creative expression project for refugee and immigrant children. *Art Therapy*, 17(1), 31-40.
- Sandell, R. (2016). *Museums, moralities and human rights*. Routledge.
- Sawhney, N. (2009). Voices beyond walls: the role of digital storytelling for empowering marginalized youth in refugee camps. In *Proceedings of the 8th International Conference on Interaction Design and Children* (pp. 302-305). ACM.
- Silverman, L. H. (2010). *The social work of museums*. London: Routledge.
- Simon, N. (2010) The Participatory Museum. CreateSpace. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <http://www.participatorymuseum.org/> .
- Strang, A., & Ager, A. (2010). Refugee integration: Emerging trends and remaining agendas. *Journal of refugee studies*, 23(4), 589-607.

- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2005). Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000142919>
- UNHCR. (2009). *UNHCR Note on Refugee Integration in Central Europe*. Budapest: UNHCR, The UN Refugee Agency. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.refworld.org/pdfile/4bfe70d72.pdf>
- United Nations Human Commissioner for Refugees (UNHCR). (2016). Πρόσφυγας ή Μετανάστης; Η επιλογή των λέξεων έχει σημασία. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/UNHCR_Refugee_or_Migrant_GR.pdf
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (1948). Universal Declaration of Human Rights. Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
- Vlachou, M. (επιμ. 2017). *The Inclusion of Migrants and Refugees: The Role of Cultural Organisations*. Λισαβόνα, Acesso Cultura, Ανακτήθηκε στις 27 Μαΐου 2019 από <https://drive.google.com/file/d/0B9pCa4GTk4UMY091MjM4LXIUdGs/view>
- Washington, G. E. (2011). Community-based art education and performance: Pointing to a place called home. *Studies in Art Education*, 52(4), 263-277.
- Whitehead, C., Eckersley, S., Lloyd, K., & Mason, R. (2016). *Museums, Migration and Identity in Europe: Peoples, Places and Identities*. Routledge.
- Wodak, R. (2009). *Discursive construction of national identity*. Edinburgh University Press.